

Інна Юрїївна Тарасенко,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу актовї археографії,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського,
Національна академія наук України
(Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-1019-9749
e-mail: innatarasenko86@gmail.com

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СЕЛЯН
ПРИКОРДОННИХ РАЙОНІВ ПОДІЛЛЯ КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ
(ЗА ЛИСТАМИ В. Г. КРАВЧЕНКА ДО Б. Д. ГРІНЧЕНКА
З АРХІВНИХ ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Мета роботи. Опрацювання і залучення до наукового обігу частини неопублікованого листування українського етнографа, діалектолога та краєзнавця В. Г. Кравченка з українським лексикографом, етнографом та громадським діячем Б. Д. Грінченком, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського і є цінним джерелом для вивчення історії Поділля ХІХ століття. Використання невідомої раніше інформації для глибшого розуміння життєвих реалій різних представників сільського населення Поділля. **Методологія.** У процесі проведення дослідження було використано насамперед метод наукової евристики, біографічний, історико-логіч-

ний та критичний методи вивчення історичних джерел й антропологічний підхід, що в комплексі надає змогу висвітлити повсякденне буття пересічного українця-селянина кінця ХІХ століття. **Наукова новизна.** Вперше введено до наукового обігу листування двох видатних українських діячів науки і культури В. Г. Кравченка і Б. Д. Грінченка, що актуалізує унікальну інформацію про селянський побут у прикордонних районах Поділля означеного періоду. **Висновки.** Оскільки предметом історії повсякденності є приватне життя, умови праці, відпочинку, побутові проблеми пересічних людей, а об'єктом виступають як письмові, так і усні матеріали, то неопубліковані листи

В. Г. Кравченка до Б. Д. Грінченка слід розглядати як джерело для вивчення українського прикордонного села кінця XIX століття. Завдяки майстерному і детальному описові епізодів з життя простих людей до нас дійшла унікальна інформація, зафіксована сучасником на папері, що власне стане

в нагоді для осмислення рівня життя та моральних засад тодішнього суспільства та глибшого відтворення історичної епохи.

Ключові слова: В. Г. Кравченко, Б. Д. Грінченко, Поділля, кінець XIX століття, листування, історія повсякденності.

Актуальність теми дослідження. Постаті видатних діячів української культури і науки Бориса Грінченка та Василя Кравченка не завжди були в пошані. Вже через десятиліття після смерті Б. Грінченка радянська влада намагалася спочатку применшити, а згодом взагалі знівелювати його доробок і вплив на українську культуру, нависивши на нього ярлик «представника буржуазно-націоналістичної літератури» [1, с. 178]. Відповідно наукова та творча діяльність В. Кравченка також переслідувалася як буржуазно-націоналістична. Отож віднайдення, аналіз та публікація невідомих документів, що розширюють наші знання стосовно життя та світоглядних засад Б. Грінченка та В. Кравченка, наразі є важливими та актуальними.

Аналіз досліджень і публікацій. Життя, творчість і наукову спадщину В. Кравченка вивчали такі науковці: М. Ю. Костриця, Г. П. Мокрицький [2], М. Малюк [3], Г. Б. Скрипник [4], О. К. Рубан [5]. Окрему монографію, присвячену дослідженню громадської та наукової діяльності В. Кравченка, підготувала Т. М. Лобода [6]. Частину епістолярію В. Кравченка з Б. Грінченком, Є. та І. Спаськими опубліковано нами [7].

Мета статті. Дослідження та залучення до наукового обігу частини неопублікованого листування українського етнографа, діалектолога та краєзнавця В. Г. Кравченка з українським лексикографом, етнографом та громадським діячем Б. Д. Грінченком, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) і є цінним джерелом для вивчення історії повсякденності селян Поділля кінця XIX ст.

Виклад основного матеріалу. В. Кравченко (1862–1945) – етнограф, краєзнавець, письменник. З докладною біографією В. Кравченка можна ознайомитися в енциклопедичних довідниках, отож ми не будемо

тут її подавати, але кілька фактів з його життя слід усе ж навести. Виходець із селянської родини. Закінчив із золотою медаллю Феодосійський учительський інститут, де захопився етнографією, що стала його покликанням і професією. На жаль, зацікавлення всім українським і близькість до народовольців призвели до заборони йому вчителювати. Через це довелося В. Кравченку піти в армію і вступити до одеської юнкерської школи. Протягом служби в 126-му Рильському піхотному полку він налагоджує зв'язки з відомими діячами української культури М. Грушевським, В. Антоновичем, Ф. Вовком, Б. Грінченком. Вочевидь тоді й розпочалося листування з останнім, яке тривало майже 20 років. Служба в армії не відповідала духовним запитам молодого чоловіка. Тому в 1892 р. він переходить на роботу до акцизного товариства, де отримує посаду наглядача корчемної стражі на австрійському кордоні, навпроти Збаража. Цю роботу В. Кравченко розглядав лише як тимчасову, оскільки вона мало чим відрізнялася від військової служби. Його місцем проживання стало м. Вишнівець (сучасна Тернопільська область). Посада, оточення, взагалі життя у прикордонні дуже відрізнялися від життя в Наддніпрянській Україні, отож свої враження В. Кравченко викладав у довжелезних листах до колеги й однодумця Б. Грінченка, які швидше виглядають як літературні замальовки або репортажі. (Маючи літературний хист, пізніше В. Кравченко почне писати оповідання і публікувати їх у «Літературно-Науковому Вістнику»).

Цей епістолярний комплекс зберігається у фонді III («Листування») ІР НБУВ, серед листів за період 1891–1910 рр. (№ 37637–37660). Загалом дані документи заслуговують на більш докладне вивчення і повну публікацію. У запропонованих студіях ми характеризуємо та презентуємо лише 4 найрозлогіші листи (№ 37 654–37 657), в яких В. Кравченко докладно описує епізоди з повсякденного життя селян Поділля кінця XIX ст. і які хронологічно охоплюють період від березня до травня 1893 р.

Отже, в березні 1893 р. В. Кравченко надіслав Б. Грінченкові лист на 6 сторінках, де описав свої нові роботу і місце проживання. Доля закинула його в інакше середовище, яке само по собі ніяк не фіксувало свою повсякденність. Хоча кореспондент і цікавився етнографією краю, та все ж ці нотатки швидше були рефлексією на зовсім інше оточення, аніж історичним дослідженням. Він докладно змальовує людей, їхню

поведінку, настрої, передає діалоги і лише іноді вставляє власні коментарі. Слід зауважити, що ці записи він не планував публікувати, а деякі факти записані з чужих слів. Та все ж автор намагається бути об'єктивним: «Знаю й те, що коли за кого заступаюсь, то й малюнок мій не буде об'єктивний, а цього найбільш бажають сьогочасні критики від писаків» [8, арк. 7]. В одному з листів він навіть наводить рапорт підлеглих, щоб підтвердити правдивість своїх слів.

Після третього поділу Речі Посполитої і розширення кордонів Російської імперії постала гостра проблема контрабандного руху товарів у прикордонних районах Поділля, що заподіював значні збитки імперській казні. Згідно зі статистичними даними, в першій половині XIX ст. «через Радивилівську та Гусятинську митниці проходила найбільша кількість контрабандних товарів, тобто вони були напруженими ділянками кордону» [9, с. 12]. Держава накладала значні обмеження на імпорتنі товари й піднімала митні тарифи.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. товарами найбільшого попиту в Російській імперії були чай, сахарин, одяг, тканини, спирт, вина, прикраси, заборонена література. Потреба в такому крамі породжувала пропозицію, і саме його намагалися ввезти контрабандою. З листів В. Кравченка бачимо, що алкоголь («шпирт пачковий», «загранишня») за популярністю посідав перше місце. Будь-яке родинне свято – весілля, похорон, родини, хрестини – не могло обійтися без хмільного напою. Найбільше поважали саме контрабандний спирт. У прагненні влаштувати найкраще свято і не осоромитися перед односельцями селяни спеціально вирушали через кордон за спиртом. За одну вдалу вилазку контрабандист («пачкарь») міг принести «чотирі гарці, а в чотирьох гарцях не менш як пуд ваги». Контрабандисти переносили свій товар у барилках (діжках) або у волов'ячих піхурах (щось подібне до бурдюка). За кордон ходили групами від 3 до 12 чоловік. Неодноразово в гонитві за таким товаром, не помічаючи, купували фальсифікат, до прикладу, замість рому – цикорій, настояний на спирту. Здебільшого «пачкарі» йшли вночі в передсвяткові дні та коли була найгірша погода – хуртовина або дощ, сподіваючись на неуважність стражників.

Друге місце в рейтингу контрабандних товарів належало коралям та хусткам. Місце збуту такого краму було вибрано дуже вдало: в Почаїв-

ській лаврі постійно вирував натовп прочан, що їхали здалека і нерідко з грошима. Монахи ж натомість слідкували за тим, щоб під стінами лаври не відбувалися арешти і скандали. Через їхні скарги акцизникам було заборонено ловити контрабандистів біля церкви. Цим, звісно, користувалися порушники закону і на очах акцизних службовців могли здійснювати свої обуродки.

Інші товари, що мали попит у Росії і перевозилися нелегально, місцеве населення, очевидно, мало цікавили. Такий крам, як чай, мереживо, тканини, потрібно було збувати в торгових лавках, а це вже була прерогатива локальних євреїв. Заборонена література також не привертала увагу простих селян, оскільки більшість з них мала лише початкову освіту.

За словами В. Кравченка, «пачкарями» ставали селяни, які мали комерційну жилку (у листах згадуються певні Сидір, Свирид, Яремко, Ганджибола, Кокорудза, Квас), адже далеко не кожен міг займатися такою ризикованою справою, що вимагала розуму, хитрості, швидкої реакції. В листі № 37656 він наводить уривок рапорту своїх підлеглих про одного такого горе-ділка, якого зловили на провезенні «шпирту». Також цим бізнесом активно займалися євреї, котрі мали власну розгалужену мережу торгових лавок. Щоправда, для них це було надто небезпечно, оскільки їхнє покарання не обмежувалося лише штрафом: імперська влада, намагаючись розпорошити єврейське населення, у випадку затримання на місці злочину засилала всю родину за 50 верст від кордону. В. Кравченко в листі зауважував, що найбільш активно євреї торгували до 1870-х років. Саме на цей час припадають посилення протекціонізму в Російській імперії та підвищення мита. Згодом більшість євреїв таки відселили, а ті, котрі залишилися, не ризикували знову братися за контрабанду. Зауважимо, що цією справою займалися як чоловіки, так і жінки. Чоловіки переправляли товар через кордон, а жінки його збували.

Деякі «пачкарі» не цуралися доносити на своїх же «колег». Такі інформатори («донощики») дуже цінувалися акцизниками, їх усіляко захочували. Обходитися з ними треба було з повагою, не забуваючи напоїти й заплатити. А чи правдиву інформацію надав «донощик», чи ні, цього з певністю не можна було знати. Серед причин такої добровільної співпраці – бажання «насолити» комусь, прибрати конкурента, просто підзаробити або добре провести час – з безкоштовним обідом і випивкою.

Причиною виникнення такого виду діяльності, як «пачкарство», була звичайна бідність. Поділля в XIX ст. – аграрний район імперії, а контрабанда обіцяла швидкий, хоча й ризикований, спосіб заробити гроші. Проте були й винятки: «Добре, що оце пачкарь багатий – є що з нього взяти – у нього кажуть усього доволі – й хліба й скота ... І чого він, дурень, тіки пішов за тією загранишною?» [10, арк. 3 зв.]

Перший лист так сподобався Б. Грінченку, що у відповіді він просив продовжити цю тему: «Та й про Ваше життя й про пачкарів напишіть – усе вельми цікаве» [11, арк. 1]. І в наступному листі, без дати, В. Кравченко ділиться далі своїми враженнями. Цього разу він зупинився на зображенні своїх підлеглих. Під його керівництвом працювала група корчемної стражі у 30 чоловік, але розказує він про найцікавіших, найбільш досвідчених і непідкупних. Це – вільнонаймані прості люди, без спеціальної освіти, навіть не дуже письменні, дехто – колишні військові: «Цимбалюк з Гладуном, Гладун, літ 50 – старий підхвებель – не багато грамотний, проте розумний. Цимбалюк писар ві[й]с[ь]ковий – пішов у службу неграмотним, а вернувся додому вченим чоловіком, говоре “красиво”» [12, арк. 4 зв.].

Завданням корчемної стражі був контроль кордону, перешкоджання провозенню контрабанди, уважний огляд транспорту, особливо великих возів із сіном або соломою, перевірка їх спеціальними металевими щупами. Також стражники повинні були переслідувати контрабандистів при спробі втечі. При собі вони мали шаблю і револьвер. Специфіка роботи в корчемній стражі вимагала твердого характеру, кмітливості, сміливості, знання людей і місцевості, фізичної витривалості, навіть знання іноземних мов (їдиш). Чимало важило й уміння уживатися з односельцями. Наприклад, Гладун Карпо Степанович за непідкупність мав авторитет серед своїх же селян, а його гострий розум та інтуїція викликали їхню повагу. Тим не менш, зустріч у полі один на один з «пачкарями» часто закінчувалася жорстокою бійкою. За спогадами старого акцизника Гарцанюка: «мене два рази пачкарі топили в річці, і обидва рази, коли остався жив, то тільки через те, що завчасу товарищі визволяли» [13, арк. 7].

До функцій корчемної стражі належали не лише контроль кордону і перешкоджання нелегальному провозенню товарів, а й пошук місць зберігання та продажу контрабанди. Ось чому підлегли В. Кравченка

регулярно навідувалися до тих селян, які вчащали до родичів за кордон, і «промацували» їхні подвір'я металевими щупами. У своєму листі він пояснює поняття «поїмка» і «виймка». За кожний вилучений товар стражники отримували нагороду. Конфіскований контрабандний крам описувався, оцінювався і продавався з торгів. А грошовий штраф, що накладався на порушника, спрямовувався на виплату премій стражникам. До прикладу, «пачкаря» Кваса було затримано з 8 «піхурами» «загранишною» і за це він мав сплатити 108 рублів штрафу або відсидіти в тюрмі.

Поміж усім В. Кравченко описує й місцеву владу (предводителя дворянства, урядника, старосту, волосного писаря), знать, духовенство, тим самим репрезентуючи «вищий» суспільний прошарок Поділля кінця XIX ст. Картярство, пияцтво, хабарництво, шахрайство – цим прославилася місцева верхівка. Отож перед спокусою «загранишною» не міг встояти навіть гонтовецький панотець. Про це знали також і місцеві селяни і корчемна стража. В. Кравченку довелося натякнути священнику про відповідальність кожного перед законом. А волосний писар навіть торгував між місцевими панамі контрабандним вином, яке провозив, користуючись своєю посадою.

Інформативним у цьому епістолярії є те, що В. Кравченко не забуває вказувати місце, де відбувалися події, зазначаючи назви сіл, якими проїжджав. Так, до прикладу, його маршрут Вишнівець – Решнівка – Шили – Шимківці – Бабії – Колодне – Роківець Великий можна і зараз простежити. Це дає змогу верифікувати описані події, адже майже всі населені пункти, вказані в листах, існують і дотепер: Вишнівець, Дзвиняча, Радивилів, Збараж, Старий Почаїв, Гніздичне та ін. Цікавою є розповідь В. Кравченка про села Шимківці, Бабії і Решнівка, розташовані понад самим кордоном, де контрабандний промисел процвітав, а також про село Великий Роківець, в якому корчму тримав сам староста, отож, відповідно, ніхто крім нього забороненою діяльністю не займався.

Листи подано з авторськими датами. Місця, що викликають сумнів, позначені знаком питання (?). У квадратних дужках розкриті скорочення. При археографічному опрацюванні листів публікатором внесено певні корективи, зокрема:

- великі літери замінені на малі в таких словах: земляче, добродію;

- вжито літеру «і» замість кінцевої «и» або «я» у словах «сьогодні», «вдачі»;
- за сучасним правописом подано слова «писарь», «розказати», «люди», «що», «ліхтар» тощо;
- замість «ъ» вжито апостроф.

Висновки. Отже, беручи до уваги те, що листи приватних осіб, а тим більше таких патріотів і самовідданих збирачів та дослідників української історії й етнографії, як Б. Грінченко та В. Кравченко, містять багато цікавої інформації, необхідно ввести їх до наукового обігу. Оскільки предметом історії повсякденності є приватне життя пересічних людей, умови праці, відпочинку, побутові проблеми, а об'єктом виступають як письмові, так і усні матеріали, то неопубліковані листи В. Г. Кравченка до Б. Д. Грінченка слід розглядати як джерело для вивчення українського прикордонного села кінця XIX ст. Завдяки майстерному і детальному описові епізодів з життя простих людей до нас дійшла унікальна інформація, зафіксована сучасником на папері, що власне створює можливість осмислити рівень життя та моральних засад тодішнього суспільства та глибше відтворити повноту історичної епохи.

Листи В. Г. Кравченка до Б. Д. Грінченка

№ 1

1893, березня 20. Вишнівець.

«Щирий земляче. Коли пам'ятаєте, то вже восьмий місяць, як я писав до Вас у остатнє. Мовчав зовсім не через те, щоб не мав часу. О, ні – я мав багато часу, але був, як то кажуть, не при всіх, – я кинув військо, остогидло сидіть хоч і полковим казначеєм, а проте нічого не роблячи. Перейшов у корчемну стражу – на австрійській гряниці, проти Збаража¹, у м. Вишневіці² – сиджу ось уже восьмий місяць – командую стражою з 30 чоловіка, що глядять за тим, щоб не йшла контрабанда з-за кордону до нас. Теж не гурт як роботи, а проте поки сєє, та тєє, то не мало й води витекло із річок до моря. Не дуже то до вподоби й ця нова моя праця, ну, а нема де дітись...

¹ Збараж – місто в Тернопільській області. Розташоване на відстані 17 км від Тернополя. У 1772 р. місто увійшло до складу володінь Габсбургів (від 1867 р. – Австро-Угорська імперія).

² Вишнівець – містечко Кременецького району Тернопільської області.

Хутко знов мабуть перейду на щось інше. Вишневець – зараз “багато вишень” – інчий подума собі, а через те, мабуть, і містечко так прозвали. Другі скажуть, – “це од князів Вишневецьких”, і ці, що оце остатнє скажуть, скажуть щирю правду, бо містечко так прозване через князів Вишневецьких, вони, як кажуть, тут жили, самі його й будували. Од них воно перейшло до Мнишків – тут жили і “Лжедимитрій І-й”³ і Марина Мнішек⁴. Це те саме містечко, що, мо коли пам’ятаєте, літ сім тому назад, судилися граф (*граф.* – І. Т.) Плятер⁵ з київським головою Толлі⁶. Тепер це імені належить до князя Михайла Кочубея – потомка Кочубея Василя⁷ – “енерального судії Славного Войська Запорозького”. О Боже, що це за князь! Так собі, стерво якесь – курвай, а більш нічого. І Ви знаєте один з них, Василь, що ма свої маєтності коло Катеринослава, то він сюди їзде, ну, я трохи з ним познайомився. Він, кажуть, у одну ніч просадив у Парижі 900 т. Тут я бачив його на одних мениах, і от тут-то він заходився спич казати та пити “за нашу матір Малоросію”, як він казав, – “за долголітнє процветаніє її”. Згадав тут і покійного родича свого – судію енерального та й заплакав. А випив стіки, сердега, що вже наприкінці ліз до всіх у драку; йому все здавалось, що люди не вірять, що він хахол, та ще до того “заядлий хахол”, родимий хахол, а не викуваний з кацапа! Він плакав, а я й собі плакав. Плакав я та радів, що от є хахли не тільки сіромашні, а є хахли й ясновельможні. Боже, яке щастя послав ти мені, що довів до того, що я тепер балакаю з таким великим чоловіком, що тепер уже такий час настав, що князь з мужиком живуть собі за панібрата!

³ Лжедимитрій І, царевич, Імператор Димитрій з 1(11).06.1605 по 17(27).05.1606 р. Самозванець, що видавав себе за сина Івана ІV Грозного. За однією з версій, монах-втікач Григорій Отреп’єв.

⁴ Марина Мнішек (1588–1615) – московська цариця, дружина московського царя Лжедимитрія І, дочка старости самбірського і львівського Юрія Мнішка і Ядвиги Тарло.

⁵ Плятери (фон дем Бросль, прозвані Плятер) – графський рід. Походить з роду лицарів з Вестфалії.

⁶ Толлі Іван Андійович (1825–1887) – міський голова Києва в 1884–1887 рр., голова Київського комітету торгівлі і мануфактур (1882). Йому належали садиби з будівлями в Києві та поза його межами. З однією з них – колишнім маєтком Вишневецьких на Волині – була пов’язана тривала судова тяганина щодо законності придбання, відома як «справа Толлі».

⁷ Василій Леонтіївич Кочубей (бл. 1640–1708) – український державний і політичний діяч. Старшина промосковської орієнтації. Страчений гетьманом І. Мазепою за наклепницький донос на нього московському царю Петру І.

Може Вам цікаво буде знати про мою службу? А хоч Вам те й не в голові, а проте все ж напишу дещо, бо мене, яко нового чоловіка, багато дечого вража.

Коли люди сидять там десь, далеко, далеко од кордону, то їм здається, що межі погряннншою стражею та (контрабандистами) пачкарями завжди йде війна. Здається, що один одному морди, коли не прострелюють кулями, або не порозрубують шаблюками, то вже, певне, кулаками розквасюють до того, що вже неодмінно котрийсь з них повинен уминитися (!) юшкою. Так я чув, коли не був тут. Чув і далеко інакше, чув, що коли москаль заведеться з пачкарем, то комусь з них не жить у світі... Багато дечого чув, та не те справді, що чув.

Пачкарі, (о, диво для мене!) такі ж саме люди, як і всі люди – “вони ходять на двох ногах, мають по дві руки...”. Ну, та що про сеє казать – люди, та й годі – як і ми. Хоч ні, тривайте, трохи збрехав – тут у Ридомлі⁸, село таке недалеко од кордона, є пачкарь – Сидір, то він не такий чоловік, як ми. А що це справді так, то ось, послухайте, що мій син каже, як їду я по ревізію – “Тато, тато, чи ти їдеш у той Ридим, де пачкарь Свирид одкусив пачкарю Сидору шмат (багато) носа?” – Так от, бачте, є пачкарь Сидір, що нема у нього половини носа. А як у нього носа не стало? (Це, їй же Богу, не брешу). Принесли вони собі загранишної араки⁹ такої, що як звичайний чоловік отакісіньку чарочку вип’є, то вже й світа Божого не побаче, вже він додому буде їхати, або понесуть його на руках, а на своїх не дійде. Принесли араки, випили саме не масляній, вийшли Свирид з Сидором за ворота. Сидір був здоровший, почав глузувати над Свиридом, що той його не здолає. Почали боротися – Сидір поборов, Свирид вивертася і ненароком своїми зубами одбатував шматок носа у Сидора (“Хіба, казав Свирид, я винуватий, що його нос, попавсь міні на зуби?”). Сидір, почувши, що з носа шось потекло дуже гаряче, розглядівсь, почав лупити Свирида. Свирид виплював носа, а проте притулить його, себто носа, не догадались. Сидір подав на Свирида у волосний суд... Я, побачивши Сидора, питаю: “Ну, Сидоре, чим же твоє діло кінчилося? Як вас суд розсудив з Свиридом?”. Той безнадійно махнув рукою,

⁸ Ридомиль – село Почаївської міської громади Кременецького району Тернопільської області.

⁹ Арак – алкогольний напій (бл. 60 % міцності), розповсюджений у країнах Близького Сходу.

плюнув з злістю й, вилаявшись як слід, сказав: “Хіба отим суддям шкода мого носа? Коб хоч одному з них одкусили носа, то вони мо побачили б як то погано бути без носа... Прийшов я на суд, а вони, котрий не гляне, – як почнуть сміятись, глузувать... І присудили, щоб Свирид заплатив мені збитку за мого носа – одного карбованця! Хіба їм шкода мого носа?” – закінчив Сидір образливо.

Ой, бачу, бачу, що зовсім не про те хотів я Вам говорити. Ну, та вибачте на сей раз, може вже хоч не тепер, як то кажуть, а в четвер, може хоч не в цьому місті, то в другому, а все колись дещо скажу з того, що спочатку хотів говорити. Тут я хоч трохи хочу сказати Вам, які тут я спіткав у народі звичаї. Може ці звичаї де й инде є, тіки я не стрічав сього. По селах, що стоять недалеко од кордона, на всяке свято, на хрестинах, на весіллі повинен бути заграничний шпирт – пачковий (контрабандний). На весіллі без рому не обходиться, хоч, коли б ви знали, наших братчиків за гряницею так обдурюють – у шпирт бросають цикорію (що в нас звуть кохвієм). Спирт через 2–3 дні стає жовтим, і то не спирт, а ром. Ніяка свячена вода, ніяка наша горілка не буде смашнішою од загрянишного рому, бо він – пече (бродить з сірною кислотою).

На весіллі, коли саме перебивають (по нашому – дарини), наливають шпирту у миску, і кожен, хто перебива, п’є ложкою. А так як за тим дивлються, щоб загранишного шпирту не носили, то не бува й без сміху – прибігають арцизники (акцизні), перший, хто побаче свого лютого ворога, хапа миску у власні руки, мерщій несе її до рота – дудлить! Увійшов арцизник – уже миска лежить долі – розторохкана. Бери з них що хоч, а шпирту пачкового не знайдеш. Арцизники приходють шукати горілку з залізними “щупами” – штурхалками. О, ці вже як прийдуть шукать, то з голими руками не одступлються – вони усю сьвяту землю виштурхають своїми штурхалками – жадної п’яді не оставлять необштурханої! У клуні або в хаті ніхто й не дума ховать, бо там арцизник одразу одшукає. Арцизники штурхають у сьвяту землю, а шмат громади зібралось, зазира через плит, а то й тут дивлються – не буються арцизників, бо всі до них призвичаїлись, бо це завжди так поводилось, що вони штурхають, до них призвичаїлись. Старий дідуган стоїть осторонь, коло його зібралось шмат парубчат та жонатих. Одвернувши свій вид на бік, дід, ніби про себе, каже: “Штурхай, штурхай! А щоб тебе у животі поштурхало!”. Арцизник, що штурхав, образившись, бо второпав, про кого каже дід, пита: “Шо ти, діду, кажеш?”. “Та я, пане, кажу, що ваше діло шукать. Наше діло – ховать, ваше –

штурхать.. ну, та штрикати у сьвяту землю... Шоб тебе в пуп штрикало”. Додає одвернувшись, а арцизник все таки штурха. Кара за контрабанду... Ну, ні, тепер годі з Вас, не буду докучать. Побалакаємо вдруге.

Ви, коли пам’ятаєте, писали, щоб дещо довідатись про жінку покійного Трохима¹⁰. Я не багато, а дещо довідавсь: через 6 тижнів по смерті Трохима вона одружилась з якимсь, кажуть, вчителем, котрий за нею впадав, оп’ять таки кажуть, ще тоді, як покійник був живий. Міні одного шкода, шо вона, уже одружившись усе таки, кажуть, витягувала з батька покійного Трохима. А батько його, як відомо Вам, чоловік небагатий, а проте дуже добрий і послав їй остатню копійку. Та оце вже я тепер написав до свого батька, просив шоб він передав Зіньківському про все те, шо оце я сказав Вам.

Шо міні робити з “Зорею”? Не одібрав я од неї 23 ч. торічне та ще обіцянку – патрета Остапа Вересая¹¹. За цей рік я одібрав тільки 1 та 5 число, а ті не знаю, де й поділись? Чи воно і у Вас таке коїться? Хоч таки й я трохи винен – висилають вони “Зорю”¹² на імення моєї жінки, а за пів року я вже три адреси перемінив. Писав я до них уже занадто багато, та й не знаю, шо робить? Тепер чекаю – шо буде. Сього листа Ви, мабуть, одберете на Паску, а через те і скажу Вам і Вашим маленьким діткам – Христос Воскрес! Бувайте здорові, щирий до Вас В. Кравченко».

На маргінесах: «1893 року, 20 березня, м. Вишневець», «Моя адреса: м. Вишневець, Кременецького уезда, Волынской губернии. Пограничному смотрителю Кравченко»

ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 37657. Арк. 1–6 зв. Автограф.

№ 2

Б/д – 1893. Вишнівець (?)

«Ще як я був у Житомирі, то, звичайно, не без добрих людей на світі, було там декілька щирих людей і один з них – К. дуже палко говорив, коли до того діло доходило. От так і на той раз було, як ми

¹⁰ Трохим Аврамович Зіньківський (1861–1891) – український письменник, фольклорист і публіцист.

¹¹ Остап Микитович Вересай (1803–1890) – український музикант, кобзар, виконавець народних дум, історичних, побутових, жартівливих та сатиричних пісень.

¹² «Зоря» – літературно-науковий та громадсько-культурний часопис-двоптижневик, що виходив протягом 1880–1897 рр. у Львові.

зібрались у другого пана Г. – К. говорив, говорив, нарешті притих трохи, а пан Г. й каже йому – “Пане К., скажіть нам щось цікавого”. К. засоромився до того, що зовсім замовк: “Галушка в мене в горлі стирчить” – казав К. і вже цілісінький вечір від нього жадного слова не почули, замовк бідолаха – наче в рот води набрав...

– До чого це він каже? – скажете Ви. А ось до чого – ті кілька слів, що я написав до Вас, кажете, подобались Вам, бо дуже цікаво, просите, щоб ще написати. Я й сам би не від того, так коли ж у мене така анахтемська звичайність – на заказ не намалюю нічого, а через те й вибачайте, коли моя пачкарня виходитиме пачканням – самі винуваті, не нагадуйте, не кажіть, чого Вам треба, бо я й сам душою розумію, чого Ви бажаєте.

Без доносчика діла ніякого і ніколи не буде. Доносчик це наш перший приятель, наш рідний брат. Дарма, що він приходе до Вас обідраний, босий, голий. Дарма, що в нього борода обплъована, що на губах заїди – тра його не цуратись, а с почетом зазвать у хату, посадить за стіл, поставить пляшку горілки, подать солоного огірка, квашеної капусти. Чим більше поставиш, чим привітніший будеш до доносчика, чим більше цілуватимешся з ним, питимеш до нього, тим більше діла зробиш. Хоч, тра правду сказати, є й такі доносчики, що тільки й приходять до “погранишного” тільки за тим, щоб випить, поїсти у нього добре, узять кілька копійок грошей, а то й рублів (усе залежить від обіцянок доносчика), а той доносчик візьме тебе та й заведе у таке місто, де пачкарь сьогодні й не думав іти – виходе, що доносчик сьогодні два рази заробив – з мене, та ще з того, кого я не піймав, од кого він мене одвів.

Є “поїмка” і є “виїмка”. Це не однаково: “поїмка” = піймать контрабанду тоді, коли її несуть, “виїмка” = найти контрабанду у хаті, у дворі – уже принесену й заховану. Коли (контрабандист) пачкарь виходе на погранишного москаля або арцизника, то кажуть так: “От, на мене сьогодні “вирізвався” пачкарь, а я за ним!...”

Сьогодні сподіваються пачкарів з-за кордону, бо Яремко, сам щирий пачкарь, дав донос, що Ганджибала, Кокорудза та інші пішли і неодмінно йтимуть та купці, що в Бабіях¹³. Яремко такий чоловік, що вже коли дає донос, то певне щось буде – він не збреше, він ніколи не любе брехати. Він і сам, коли принесе горілки, то теж похвалиться, що приніс загранишної, але похвалиться тоді, як уже продасть, або певен, що вже його загранишної ніхто не найде, крім

¹³ Хутір Бабії приєднано до Шимківців.

його самого. Ну, так кажу, сьогодні вже неодмінно йтимуть, тра ловити. Три, а той два чоловіка арцизників (корчемна стража) йдуть у “засядку” – один сів під дубом, другий на пів верстви од нього лівише, під кущем. Кожен сидить, не ворухнеться. Курить не можна, кашляють теж, бо зробиш з леміша швайку. Сьогодні ще й через те пішли наші пачкарі за гряницю, що дощ цілий день іде, або сніг, хурделе, дує цілу ніч. Або й те, що прямо, хоч і тепло на дворі, зате темно – хоч у око стрель. Щоб не змерзнуть, об’їздчик, йдучи у «засядку», надіва що можна найтеплішого, бере кожуха, обгорта ноги, щоб не поодморожувать. Вийшли у “засядку” з вечора, як стемніло, але уже чуть, що десь у селі сторож, що біля церкви продзвонив 9, 10, 11, 12 годину... Перші, другі півні кричать, а пачкарів нема, а ти не ворухнись, не кашляни, а спать тим паче не можна! Сидить арцизник, сподівається пачкаря, а думи його літають коло того, як він от тепер уже небезпремінно піймає не маленьку таки контрабанду... “Ну, там поведу того, що піймаю, до волості, буду писать протокола на пачкаря. Пачкарь буде просить мене, щоб я його пустив, “Бо, – каже, – пане, заплачу Вам добре!”. Ні, я його не пушу, я не можу його пустить, мені так присяга велить... А хоч би не присяга, хоч би й так, то хіба пачкарь мені заплаче стіки, як дасть мені казна? Добре, що оце пачкарь багатий – є що з нього взять – у нього кажуть усього доволі – й хліба й скота... І чого він, дурень, тіки пішов за тією загранишною? Продамо тепер у нього отих пару коней мишастих – уже тепер волосний писарь не покрие його, не скаже, що він, пачкарь бідний, не можна його худоби продавать... Певне, що Ганджибала сьогодні нестиме не менш як чотири гарці¹⁴, а в чотирьох гарцях не менш як пуд ваги, ну й штрафу з нього 60 карбованців, котрі казна всі віддасть мені... Я куплю жінці башмаки, дітям наберу кой-яку одежинку, а остатні положу на книжечку, про чорний день... Та й холодно, матері його чорт! Звечора так тепло було, а тепер зовсім одубіли ноги... Чи то може воно через те так мені показує, що я й досі ні разу й не поворухнувся?» Коли це шось “бубух!” На товариша, певне, хтось вирізався, а той випалив, схоплюється й цей, що так багато міркував, біжить до товариша, а товариш уже мовчить, ані телень. – “А що?” – пита той, що прибіг. “Та знаєш, я думав, бра, що то пачкарь, а то корова...”. Сьогодні їм не повезло – пішли по хатах, бо вже утро стає. Цимбалюк з Гладуном мали під кутю такий донос:

¹⁴ Гарнець = 4 кварта = 16 кватирок = 3,7681 л.

12 наших пачкарів 24 декабря, у Святвечір, на Багату кутю, підуть за границю, бо барілка¹⁵ вже всі там, уже й горілка поналивана в них (шпирт, як тут кажуть). Гладун бере свого коня, їдуть удвох з Цимбалюком. Гладун з конем у лісі, а Цимбалюк у полі, під корчею зігнувся – удає з себе корчунок. Гладун, літ 50 – старий підхвель, не багато грамотний, проте розумний. Цимбалюк писарь ві[й]с[ь]-ковий – пішов у службу неграмотним, а вернувся додому вченим чоловіком, говоре “красиво”, до того красиво, що коли його не перебивать, то він так ловко говоре, себто до ладу, що закрива очі, так як от півень закрива, коли хоче співать, а ще поверх того – Цимбалюк сам добре знає, що він до ладу говоре, а через те від такої контентності¹⁶ він слюну ковтає... Гладун – дурак, – так дума Цимбалюк, – коли треба протокол писать, як зроблять поїмку, то хто пише? – Ц[имбалюк]. А перед начальством хто більше балака? – Ц[имбалюк]. Його, Ц[имбалюка], ще й у полку усі звали розумним чоловіком... У Ц[имбалюка] катар у животі. Я хочу про поїмку, котру зробили Г[ладун] і Ц[имбалюк] 24-го, на Вілію¹⁷, розказати так, як чув про сеє від самого Ц[имбалюка].

– Ми, знаєте, ваше в-діє, пошлі ето с Карпом Стіпановичем – они у лесу, а я у корчунках – корчу изображаю із сібя. А ето сразу я вижу, што Карп Стіпанович далеко, а я тут сам, а оне 12 душ на міне їдуть з бочонками. Я уже віжу, что одін ні справлюсь, ну, і поїшов на хітрості – вистріліл, а сам оборотілся до лесу, да кричу до К[арпа] С[тепановіча], махаю рукой: “Господа, ідіте! Усе ідіте, ми їх тут усех переловімо!..”, А Карп Степ[ановіч] с конякой начал бежать, а коняка заплуталась между деревьями, а дальше... Карп Ст[епанович] с конякой прямо у канаву... і провалілись у снег. Тогда я одін за пачкарями і все крічу: “Сюда, сюда, господа!”. А пачкарі і в самом деле іспужались і вот бросілі мне вот етіх семь бочонков со спіртом...”.

Про Гладуна якась бабуся казала так: “І, моя ти матінко рідная, і що воно за чоловік отой пан Гладун – арцизник. Як умер Юзько, а Г[ладун] прийшов до нього на похорони, та як увійшов у хату, то все хреститься та поклони б’є, та ближче до Юзька підходе, то

¹⁵ Барило (лат. *barilla*, *barillus*, звідси також «барель») – невеличка пузата бочка. Використовувалася для зберігання води, меду, вина, пива тощо. Барило = 18–28 гарнців.

¹⁶ Контентний – задоволений.

¹⁷ Вілія – вечір перед святом, зокрема Різдвом.

нижче поклони б'є, та все нис поверта до умерущого. А нарешті як схопиться, підбіжить до Юзька, що лежав убраний на лаві, на (!) з-під голов і витяг барілко з загранишним шпиртом...”.

Наш містечковий суддя про Гладуна так сказав: “О, цей давно вже арцизникує, я знаю його, коли він був ще молодим чоловіком, коли ще тільки з війська прийшов, а тепер, як самі бачте, він уже старигань. Він як поступив уперве у арцизники, то ним командував об'їздчик Мелник, а М[елник] тим знаменитий, що оце прийде, бувало, на суд за свідителя, питаєш його: “А що, пане, як було діло?” – “Та так було...”. Й так ловко скаже, що коли я так зроблю, то воно нічого не виходе. Коли я иначе поверну діло, то теж не можна, бо Мелник зовсім не так казав... І так бери та хоч об стіну головою бийся... Ні, ваш Гладун дуже гарний чоловік, він учився у Мелника”. А я не знаю, чи правду сказав суддя, мо й збрехав трохи? Зазвуть Г[ладуна] знайомі пачкарі на весілля, посадять на покуті яко найдорогішого гостя. Подадуть загранишну, а Гладун узяв та й написав протокола... І щоб ви думали – ніхто з пачкарів за це на Г[ладуна] не сердиться – його поважають, шанують як батька рідного й те як він файно вишукує у них горілку, вони й межи собою сміються над цим. “Оце, – каже один з пачкарів до другого, – прийшов до мене Г[ладун], пита чи не пішов хто за грانیцю? Себто донос хотів получить, сам очами на мене дивиться, а щупом (залізне жигало, що у землю, у солону ним штурхають, вишукують горілки) у землю штурхає. А в мене уже й душа не на місці... Дивлюсь, а Гладун уже сміється радісно, уже й налапав те барілко, що я зарив під порогом...”.

Цимбалюк у мене трохи кращий, Гладун не те, його не зразу намалюєш, бо таки й справді, коли откинуть те, що йому тра шукать із-за шматка хліба, то він дуже симпатичний, простий чоловік. Хоч, правда, у цьому листі, що я до Вас пишу, не до речі за когось заступатись. Знаю й те, що коли за кого заступаюсь, то й малюнок мій не буде об'єктивний, а цього найбільш бажають сьогочасні критики від писаків. Хоч і те взять – я не пишу поеми, я пишу тіки листа, котрого, може, крім Вас, добродію, ніхто й не прочита. Знаючи це, я через те й не дуже то гладко пишу, а перескакую з одного на друге. А перескакую я через те, що багато, занадто багато є про що говорити, та не впієш сказати про одне, як уже друге підлазе тобі під перо. Через те кажу «масштаба» – «аршинчика» в мене не буде – не буду давать через годину по столовій ложці. Писатиму, що підвернеться.

Коли стражник, що бачив пачкаря, женеться за ним, пачкарь перш усього кида шапку, капелюха з голови, далі палицю, нарешті вже барілко. Коли темно, то пачкарь довго й не біжить, а мерщій пада на землю, щоб його не видно було. «Пішло нас чотирьох у засядку. Пачкарь на мене вирізався, я за ним, він – хода! Я в канаву й розтягнувся! Пачкарь одбіг ступнів з двадцять од мене й сів у ярцяз біля Казимирчука не бачучи його. Казимирчук пачкаря за руку та – “ні, бра, я ось де!”».

Чоловіка з шість арцизників приїхало шукать горілку, ходять по городах, по клунях, по двору та все шупами штурхають у землю. Старий дідуган тут же, що й собі прийшов подивитись на те, як шукають арцизники. Нарешті старому остогидло дивитись на те, що нічого не находять. Одвернувся старий до людей, що стояли тут, та ніби про себе – “Штурхай, штурхай, щоб тебе в животі попоштурхало...”. Арцизник чув теж, що дід казав, та й дід казав так, щоб той дочував. Арцизник образився та до діда: “Шо, шо ти сказав? А ну-ну, скажи, як ти сказав?” “Та я ку, пане, що наше діло – ховать, а ваше – штрикать, горілку шукать... Щоб тебе в пуп попоштрикало!” – додає дід, одвернувшись до громади та мимрячи про себе.

Є багато дечого казать, та зараз не маю охоти, напишу вдруге, тоді як сам захочу, бо їй же то Богу, здря не можу писать – нічого не вийде. Не можу витримати, щоб не розказати своєї учорашньої розмови з тутешнім лікарем, котрий казав так:

“– Оце якось на днях приводе до мене з Лопушного¹⁸ (село на самій гряниці) чоловік свою жінку. Питаю – чим слаба?”

“– Та щось, пане, прокинулась, обсиплось межі ног”. Розглядаю, що там обсипало меж ногами, а воно – страшенний сифіліс.

“– Де це, – питаю, – ти роздобула?” – Мовчить.

“– Де ти взяла? Кажі!”

“– Спитайте, – каже – чоловіка”. Я до чоловіка.

“– Ти не слабій, у тебе там ніколи не боліло?” “– Ні, пане”.

“– А чого ж це у жінки, де ж це вона добула?” “– Не знаю”. Нарешті сама жінка призналась: “Чоловіку забажалось загранишної, тра було якось пройти через кордон, а москаль не пускав, а сказав, щоб чоловік привів мене до нього. Чоловік привів, і я тільки один раз... А воно, бачте яке причепилось... Та може воно й не од того, бо тому місяців два буде”.

¹⁸ Лопушне – село Лановецького р-ну Тернопільської обл.

Не знаю, де Трохимова жінка – чи в Корсуні, чи в Білій Церкві? Коли Вам що треба, то напишіть до її брата, батюшки, котрий нічого собі чолов'яга і живе о[сь] де: “Село Зеленьки, Каневского уезда, отцу Иосифу Ковернинскому”.

Бувайте здорові, щирий до вас Ваш В. Кравченко»

ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 37656. Арк. 1–8 зв.
На арк. 1, вгорі, дата «93.V.2(14) от[римав]».

№ 3

1893, травня 10, 20. Вишнівець.

«10.V. 1893 р. м. Вишневець

Щирий земляче, весна на дворі, а у нас – одні працюють у полі, а другі у полі упорались, гостюють. Про гостювання одного сердеги я хочу оце Вам оповідати, але вибачайте, сьогодні я не маю поетичної вдачі, я не буду нічого від себе видумувати – я начальство, а через те не буду думати, хай за мене думають, що самі протоколи пишуть на поїмки. Ці протоколи попадають до мене, я хоч і не маю права цього робити, але шматочок з нього випишу так, як написав його Снігирь, мій об'їзчик. Хоч і досадно Вам читати протоколи, а проте, ще раз прошу вибачайте, сам не буду видумувати:

«Протокол

1893 года мая 2 дня с. Лопуцьки¹⁹ Дзвенячской волости²⁰, Каменнаго уезда отстоящего от иностранной границы в 2 ½ верстах (Я хочу писать достоту так, як написано у протоколі, навіть з ошибками).

Чины корчемной стражи Вольского Акцизного управления 8-го округа, 9 участка, 7-го отделения Лопуцького поста, младшие объездчики NNN получили сведение о том, что крестьянин села Уростич²¹ Федор Краденый в ночь с первого на 2-е мая отправился за границу за контрабандным спиртом, вследствие чего устроили ночной секрет на крестьянских полях вблизи дороги, идущей в с. Уростич и около 11 часов ночи чины стражи, будучи в недале-

¹⁹ Очевидно, йдеться про с. Лопушне Лопушненської сільської громади Кременецького р-ну Тернопільської обл., що дійсно знаходилось дуже близько до австрійського кордону. <http://freemap.com.ua/maps/trexverstovki/23-4.jpg>

²⁰ Дзвиняча – с. у Вишнівецькій селищній громаді Кременецького р-ну Тернопільської обл.

²¹ Не вдалося точно ідентифікувати. Схиляємося до думки, що це с. Ростки Лопушненської сільської громади Кременецького р-ну Тернопільської обл.

ком расстоянии один от другого, объездчики NNN заметили двух человек, едущих дорогой на возу парою лошадьми в расстоянии от Австрийской границы в 3-х верстах. Таковых задержали и при сделанном обыске в возе нашли два боченка, наполненных контрабандным спиртом, оба задержанные провозители, пара лошадей и воз забрали на Лопуцкий пост в с. Лопуцки. Первый из задержанных провозителей на предложенные ему вопросы объяснил, что он есть крестьянин с. Уростич Дзвенячской волости. Зовут его Федор Краденый, оба они едут из деревни Невольной²², был он у своего шурина Аникия Кабака, помогал ему своими лошадьми пахать поле, теперича он возвращается обратно домой в с. Уростич с своим шурином Кабаком, который просил его подвезти в село до второго его шурина, Степана Паляя, выжичить у его на хлеб ржи, но про контрабандный спирт, хранившийся в возе шурина его, Аникия Кабак, ничего не знает. Лошади, упряж и воз принадлежат ему, Краденому, как его собственность, и из найденных двух боченков в его возе с контрабандным спиртом один двухгарнцовый боченок действительно есть его, а боченок одногарнцовый, то он не признает его за свой, так как такового он в свой воз не клал. Кто его там положил и кому принадлежит он не знает, полагает, что ему подложили, но кто именно по незнанию не знает, полагает, что ему подложили и только. Контрабандный спирт в двухгарнцовый боченок он купил за границей на винокуренном заводе в Загири²³... Границу переходил туда и обратно там-то и там-то...”.

Коли б мужика злапали без коней, то за ту горілку, що при ньому знайшли, нічого б не було – він тільки одсидів би у волості днів з десять, бо віз, пара коней, корова, хата, земля мужицька не продається за контрабанду. Продається тільки те, що було б більше проти того, що я сказав, але коли коней задержують з контрабандою, то коні й усе пропало. Крадений – дуже бідний чоловік – пара, на котрій він їзде (тут усяке їзде на парі), погані лшата, то з возом, бечів’яною зброєю – одно слово – усе, гамузом, оціновано у 28 рублях, а пеня з нього 45 руб. за три гарці горілки (вес брутто в боченках = 30 фунт., а с пуда 60 руб.). Коли приїхали до волості, там був тоді старшина, котрий був підпилий, бо тіки що вернувся з податями, що їздив за ними по селах. У Краденого

²² Нині село Бортяхівка в Луцькому р-ні Волинської обл.

²³ Загір’я – село в Залозецькій селищній громаді Тернопільського р-ну Тернопільської обл. Розташоване на р. Лівий Серет.

ніякого хазяйства більш нема, опріч тих шкапин. Старшина яро наскочив на Краденого і з розмаху тріснув його у праве вухо! Пачкарь тільки похитнувся... Старший зацідив з лівої і так файно уцурир, шо пачкарь як каменюка повалився на землю і почав корчитись. Старшина одійшов, а Крадений сидів на призьбі і довго плакав та все поглядав на свої коники, на свої бечів'яні віжки... Закриє рукавом очі, хлипне і знов зирне на коней з-за рукава. А старшина ходив по двору, розмахував кулаками угорі та викрикував:

“– Я вас навчу, як ходить за гарнцею, ви в мене знатимете! Мало коней буде на пеню, на хвабрику, та тартак²⁴ на поденну пошлю, а все витягну!..”

Пишу Вам, як бачите, про все так, як воно є: того ж таки дня, тільки у другому місті, шість чоловіка стражі мали донос, що трое наших мужиків пішло за гряницю за шпиртом (за загрянисною, як тут кажуть). Шість чоловіка зробили проти гряниці велику, на 2 верстві, дугу й засіли, дожидають, що вже пачкарі сьогодні наврняка будуть, бо доносчик пішов за гряницю разом з пачкарями, він знає, де сидять арцизники, він і пачкарів на них виведе. Не успіла стража розсістись, як уже один з них і випалив угору з револьвера. На отклик йому випалив другий, там третій..., шостий. Кожний пале, збігаються кругом до купи, котрий усе зменшується... Доносчик уже давно одбився од купи, утік, осталося трое пачкарів, з котрих двоє були недалечко тільки од одного арцизника. Арцизник доганя одного з них і з злістю б'є пачкаря залізним шупом по крижах! У сердешного пачкаря невідомо де взялася більша сила – він припустив і все кричить – “Ой, ой! Ой, ой!”. Викрикує коротенько, тихенько, боязко, дума, що його не бачать арцизники... Але арцизники таки й справді перестали мчатися за ними, бо вони далеко одбігли... Усі арцизники обкружили одного і злапали таки Петра Кваса.

“– А, – кричать арцизники, – Квас! Ну, добре, що ти Квас, не будеш більше мокнуть у квасу, бо ти й так намок, доки ми тебе злапали!”. Почали палить солому, розшукувать загрянисну. Найшли вісім волів'ячих піхурів. Два піхура розірвані, і загрянисна наполовину витекла. Пачкарі, взявши загрянисної, сподівались, що хоч вони й не раз безпешно проносили, а проте «береженого й Бог береже» – кожен позагострював собі по паличці, сподіваючись, коли будуть їх ганять, попроколювать піхури, повипускать з

²⁴ Деревообробне підприємство.

них застрянишну, а тоді вже хоч би їх самих і забрали, то з того ніц не буде, бо кара їм тоді, як водка є при них.

Забрали піхурі, забрали Кваса, прийшли до Рішнівки (село тут було найближче), зайшли у хату, дістали арцизники харч, що була при них, дістали пляшечку горілки, що з дому, бо одбитої ж, боронь Боже, не можна трогать, випили самі по чарці, почастиували пачкаря, дали йому закусить, повели приятельську розмову:

“– Ти ж таки, дядьку, дав би нам поїмочку, а ми б за цеє тобі добре заплатили. Ти знаєш, що ми не обманемо – поїмка у нас, а ми тут у руки й гроші”.

“– Еге, – каже той, чухаючи у потилицю, – воно то так, добре ви кажете, але нехай-но я подумаю”.

“– Подумай, подумай – ти чоловік розумний”.

“– Який я в бісового батька розумний, коли, ньеньки, ви мене злапали? Третій раз пішов і злапали, бо по святах іще два рази ходив, то, хвала Богу, благополучно обійшлося, заробив, а тепер не знаю, як воно й буде?”.

А буде воно так – свого хазяйства Квас не має, живе при батькові, бо ще молодий хлопець, а пені з нього тра взяти 108 руб., а де він їх візьме? Прийдеться одсиджувать, а одсиджуватиме не при волості, а в турмі, за 108 руб. тра з місяць сидіти. А прийде у турму, повинен принести п’ять рублів, бо інакше риштанти дуже битимуть, а більш того, їздитимуть на ньому.

20.V.1893 р.

Рівненко десять день, як хотів одіслати цього листа, а тепер, як бачте, знов пишу. Хоч таки правду сказавши, я не знаю, про що скоріш усього написать. Хіба ось що – не буду багато мізкувать, а краще буду передавать Вам жалощі мого об’їздчика Гарацанюка, бо Г[арацанюк] уже літ з 15 лове пачкарів – він син тих часів, коли контрабанда була у всякій хаті – у кожного жида. Жиди недавно кинули пачкувать – хіба літ 7–8, бо коли (не знаю, чи не казав я вам про сеє?) піймають жида з контрабандою, то його висилають за 50 верст од гряниці. Так от, їду я до Радивилова²⁵ з Почаїва²⁶, разом з паном Г[арацанюком], а той, побачивши радивилівську пачкарку, замахав на неї грізно руками, додавши при цьому людське слівце. Та обернулась і тільки хутчій побігла до Почасва.

²⁵ Радивилів – містечко, центр Радивилівської міської територіальної громади.

²⁶ Почаїв – місто у Кременецькому р-ні Тернопільської обл. Відоме через Почаївську Лавру. Розташоване у 20 км на південний захід від Кременця.

“– За що ви, – питаю, – на неї так гримаете?”

“– О, що це за гримання? Хіба з ними так треба повертатися? Їх мало лаять – на шибеницю їх! Вони мені отут, у печінках стоять! – говорив той з запалом, показуючи у груди. Це, знаєте, радивилівська пачкарька. Сьогодні у Почаєві отпуст, а вона оце певне уже втретє біжить до Радивилова. Бачте, у неї одна велика червона хустка на шиї, друга на голові, а під цею третя намотана замість очіпка, а живіт собі вона підперезала такою ж хустиною – це все пачкові хустки. А поспробуй підступитися до неї, то однаково нічого не буде, – одберу у неї хустки, поведу до таможні, а там скажуть мені – “Ну, як вам не сором жінку грабить, бо, бачте ж, вона зовсім гола остається, коли ми заберемо у неї хустки!»». Та візьмуть і пустять, а вона з цими хустками йде до лаври й попродасть усі до жадної, а тоді десь набере якихось ганчірок, то обмотається ними і біжить знов, уже порожняком, до Радивилова, де мало того, що тепер знов на себе начипляє хусток, а понабирає у сусідів дітей – понапозичає на день шестеро або восьмеро дітей, садовить на воза, кожну дитину обгорта однією хустиною, а другою обмотує голову – та так і везе до Почаєва. Перше то добре було – привезе й продає за оградою, то все було хоч не отнімеш такої контрабанди, а зате прогониш од лаври, так що вона поза тинами було ховається, тікає, а нарешті як вигониш за Старий Почаїв²⁷, то хоч налупиш бувало добре. А тепер вони зовсім нашого брата і ухом не ведуть – хустки та пачкові коралі вони продають у самій ограді, а то і в церкві, коли саме багато народу збивається у купу. З початку, то ми їх було й там ловимо, виганяємо так, коли з них найшлись такі, що зараз же розшолопали, де раки зимують. Оце було підійдеш до пачкарьки та скажеш: «А ну цьоцю, покажете, що це за хусточка?» – та як навіжена біжить мерщій до церкви, вибира саме таке місце, щоб бачили її монахи, з силою зрива з голови хустку, далі зніма сорочку й кричить що є сили: “На, на – бери, грабуй – їж!”. Сила людей, послужників збігається на таке диво, бо де ж, бідну жінку арцизники грабують! А монахи, побачивши, яке безчестя твориться у домі Божому, зараз же пишуть жалобу на нашого брата, а нам за це й заборонили їх трогать. А продають вони так: стоїть пачкарька, а одсторонь той, що здалека прийшов прочанин, що дуже падкий до усього пачкового. Побачив прочанин хустку дуже чер-

²⁷ Старий Почаїв – село в Почаївській міській громаді Кременецького р-ну Тернопільської обл. Нині приєднане до м. Почаїв.

вону, або пачкові коралі (а до коралів теж наш брат дуже падкий) і пита: “А що пачкові?”. Та ніби грізно подивиться на нього, замахав руками – мовчи мов! І покаже рукою на бік, себто – арцизники почують. Одійде, ку, одсторонь од купця і почина торгуватися. Ціну заломинає удесятеро, а спуска помаленьку, щоб більше віри було, що хустка дуже дорога. Баче пачкарька, що купець туго набавля, промовля до нього зтиха: “Арцизник іде!” – купець зразу щиріший стає, бо боїться, що коли арцизник справді прийде, то і хустка його пачкова пропаде. Нарешті він дасть такі гроші, що її уп’ятеро (хустку) можна купити непачкову. Щоб ще менш арцизники чіплялись до них, до пачкарок, вони мають своїх вартових – чоловіків, що ходять і здалека назирають за арцизниками і заздалегідь дають знати своїм про те, що халепа їхня сунеться. Часом самі купці, побачивши блискучі гудзики, штовхають пачкарок, щоб ті замовкли на якийсь час з своїм торгом. От Вам, було недавно мені така притичина з однією пачкарькою: відомо, що коралі, та й усякі заграєшні жечи, коли йдуть через таможню, то їх пльомбують, підходжу до пачкарьки, бо бачу здалеку хто ходє, вони мені всі відомі, носє вона у руках коралі. Ну, думаю, піймалась. “Ану, ну почекай. Дай-но ті коралі, що в руках носиш!”. А та: “Що це ти, здурів чи що? Які коралі? Дивіться, люди добрі, він зовсім збожеволів!». Беру коралі з рук – з пльомбами. Тоді я хотів узять ті десять разків, що висіли без пльомб на шиї, а вона: «Чи не здурів ти, хіба я не маю права носить у себе на шиї кілька разків коралів без пльомб? Відкіля ти узявся, навіжений?» Нічого робить – тікаєш. “Бо й справді, вона має право носить, як і всяка жінка, коралі на шиї без пльомб, бо та пльомба не може ж теліпатись на одній нитці кілка віка чоловіка». Так думаєш собі, одійшовши, але обернєся назад, як уже й побачив, що вже коралі без пльомб з пачкарькиної шиї опинились у когось іншого, оп’ять таки на шиї. Вертаєся до пачкарки, починаєш її лаять, а вона ще й глузує: “А ти як же собі марокуєш, ти думаєш, що ти арцизник, то вже й розумний?”. Через хвилину у пачкарьки на шиї висять уже другі разки непльомбованих коралів... От ви тепер і скажіть міні, – закінчив Г[арацанюк], – чи варт їх лаяти, тих пачкарок?”

“– Ну, а часом я їх хоч полякаю, – казав Г[арацанюк] далі, трохи розвеселившись, – тіки й мого. Тут є жидівка, перше вона безпатентною горілкою торгувала, у неї стають на ніч перед отпустами пачкарьки. Я кілька раз казав жидівці, щоб вона не приймала до себе пачкарів. Вона не слухала, приймала. Я їй составив протокол

на безпатентну. Жидівка одсиділа своє і тепер духу мого боїться і правда, вже безпатентною не торгує, а проте пачкарок пускає до себе й тепер. От саме на якийсь отпуст я устав шось у третій годині, прийшов до жидівки, двері злегка підперті. Штовхнув – подаються, а далі і зовсім одчинились. У сінях жидівка спала, побачила мене, схопилась: “Чого вам, пане?”. “А пачкарі є?”. “Ну, пане, хіба я винна, що вони до мене заходять?”. Я увійшов у хату, а їх душ десять сплять покотом, і думаю я – яку б тут штуку їм викинути, як би їх хоч полякати? Підійшов до столу та як уріжу що є сили по столу залізним щупом! Та як закричу – “Ага, пачкарі! Стой! Лови! Держи! Там, там – на дверях гляди!!!”. Вони всі, скіки було, як ошпарені посхоплювались і хто в чому був повискакували на двір, не забувши захопити з собою свої хустки та коралі! А жидівка біга та до них – “Бачте, бачте, я ж вам не раз казала, що пан Г[арацанюк] дуже гніваються через вас на мене!”. Г[арацанюк] увійшов у азарт, розказавши як він налякав пачкарок, у нього миттю з’явилося багато згадок про пачкарів, про себе. Він розказував одно за другим, і видно, що коли говорив, то жив цим, жив як охотник, котрого коли зачепиш про його полювання, то розмові не буде й кінця.

“Було й добре й погано, казав Г[арацанюк]: мене два рази пачкарі топили в річці і обидва рази, коли остався жив, то тільки через те, що завчасу товарищі визволяли. Я більше усього ходив на пачкарів з другими об’їздчиком Р. Р. – хоч і маленький чоловічок, а проте хитрий і повороткий. Був пачкарь, Заїць, здоровенний чолові’яга, піймав він мого товариша Р., посадив собі на шию і поніс його до річки топить, увійшов у воду по горло і хотів укинути Р., але той і руками й ногами учепився Зайцеві за шию, а той ніяк його не скине. Тоді Заїць нахилився, думаючи того залить водою на собі, але голова Р. була вище ніж Зайцева і сьому остатньому самому приходилось пить воду з річки, котрою він хотів напоїть Р. А Р. ухватив зубами З[айця], свого коня і ну рвать з голови волосся! Нарешті З[айць] мусив винести Р. на берег, хотів скинути. Але той і тут не дався, бо вже Заїць, певне, убив би його. На щастя Р., кричучи, діждався помочи, але З[айць] якось утік.

Тепер я скажу за себе: перше пачкова горілка як море лилась по наших селах, ускочиш бувало в село, не оглянешся, як уже скрізь народ біжить з хат – викидають усе пачкове, бо бояться, щоб арцизники не забрали у хаті... Так і на цей раз було, – я у один кінець, товариш мій у другий. Не одійшов я й десяти кроків, як побачив, що на човен сіда чоловік і в нього кілька гарців пачкової – загра-

нишної. Я до берега, а той уже успів одіпхнутись, я за ним! Але з берега було дуже грузько – ступив раз і другий – та й загруз! А пачкарь вернувся назад, та мене веслом по голові – раз і вдруге! У мене й світ замакітрився – упав у болото і став уже напиватись води... Вже й не знаю, що б зо мною було, та хутко прибіг товариш, витяг мене, а пачкарь, побачивши, що вже нас двоє, переплив на другий бік і хоч горілку зоставив, а проте сам утік. Другий раз я сидів коло річки, у засядці дожидав пачкарів. У північ на мене одного вирізалось чоловік з п'ять, але я хотів їх усіх один переловить, та не хватило у мене сили. Вони мене вкинули у річку, і хоч я скоро виплив, а проте пачкарі повтікали... Але не завжди така пригода кваплялась мені, кажу, що два рази тільки й було зо мною кепсько – більш того, що міні вивозило, бо пачкар духу арцизникового боїться.

Більш усього, кажу, було діла, як пачкували жиди. Тепер теє минулось, та не знаю чи й вернеться коли, скоріш, що ні, бо жиди бояться висилки. А добрі з них пачкарі були: кажуть, що жиди дуже боязкий народ. Я згоден з тим, але ті жиди, що пачкували на своїх плечах, були такі сміливі, що дай Бог і нашому брату бути таким хвабрим. Згадую одного жида Янкеля Рижого – здорового, пелехатого, такого чоловіка, що нашого брата один на один ніколи не боявся, хіба що бувало застукаємо вдвох, або втрьох, ну, тоді він наш, а інакше – не берись. Так от, досадно було нам, молодим хлопцям, що жид, а глузує над нами. От ми й бажали йому хоч яку-небудь капость зробити: переодівались на чортів, приходили до його хати, зазирали у вікна, але нічого не було з того – не боїться. Сиділи раз цілісіньку ніч, стерегли, бо знали, що пішов за границю. І не встерегли, як вернувся, і десь заховавши своє пачкування, пішов опівніч до школи Богу молитися – себто хвалити Бога, що не піймався. А ми за ним! Надів він своє богомілля (нам видно крізь вікно), ходе, молитися. Тоді один з нас почина по-маленьку стукать у вікно паличкою, мявкать на дворі; жид стоїть проти вікна і видно, як він щиріш молитися. Тоді ми піймали велику білу собаку і, держучи її нижче вікна, почали лапою стукать у вікно. Жид, побачивши, одійшов од вікна і почав ще хутчій ходить по школі і стукать себе у груди. Тоді ми поставили голову собаки проти шибки. Собаці надоїло дивитись у вікно, а може й те їй остогидло, що вона довго вже в нас на руках, загарчала! Жид, побачивши собаку, несамовито забігав по школі, стукав себе у груди, та все плює, та все плює! Тоді вже ми кинули його і не трогали більш. Нарешті таки піймали, а

тут вийшла жидам висилка за пачкування, і нашого Рижного Янкеля не стало. Хоч не скажу, щоб без Янкеля ми дуже скучали, – зовсім ні, нам бувало весело тоді, як бачили, що з засядки нашої нічого не буде, бо ті пачкарі, на котрих ми робили засядку, провідавши про цеє, оставались дома. І от пригадую, був Волько – жид, що носив солодкий суроп (*суроп*. – *І. Т.*) продавати по жидах – особливо літньої пори. Приходимо до нього, смикаємо – нема дома – досадно. Ну, от він уже є, тоді ми його не чепаємо, а йдемо до другого жида, до пачкаря і похапцем кричимо до нього знадвору по-жидівські (я й мій товариш добре балакаємо по-жидівськи): “Біжи до Вольки, хай несе суроп до Юдки (а Юдка брат цього пачкаря, з котрим ми балакаємо), бо Юдака заслаб – умирає. Я сама побіжу за лікарем”. Наш пачкарь полічив нас за Юдкову жінку, зірвався з ліжка, біжить до Вольки, тягне Вольку, буде Юдку й жінку Юдкову, котрі жили за 2 верстви від Вольки, буде їх, приносить суроп. А ті дивляться на них, думають, що вони з глузду посходили. Кричать жиди, гергочуть, а ми раді, що хоч побудили їх, бо через них же й ми не спали.

Був Мошко, що сам не пачкував, а переховував та перепродував загранишну. Тільки ми ніяк не могли піймати його, а вивіриться тра було – чи то правда, що він переховує? Бо сам жид аж землю було їсть, божиться, що він не прийма до себе пачкової. Пішли ми з Р. у засядку ноччу, зимою: сиділи довго біля Мошкової хати, мерзнемо, а ніхто не несе до нього горілки. Жид, видно, лежить у бебехах на кроваті – спить, тепло йому, а нам досадно... Підійшов Р., подивився, що Мошкова погасила світло, лягла. Подивились на часи – півгодини пройшло, певне жид саме засипа, саме йому перший сон! От я тихенько – стук, стук у вікно. Жид устав, підійшов до дверей, одчинив, висунув на двір голову, подивився, прислухався – нема нікого. Знов зачинив двері і вернувся у хату і чуть нам через розбиту шибку, як жидівка свариться до жида: “Треба тобі ота загранишна? Адже знаєш, що тепер висилка, а ти забуваєш, що в тебе малі діти? Знаєш, тепер арцизники й так щось до нас зачестили, певне що хтять піймать...” і довго так... Жид мовчав... Нарешті все знов стихло. Жиди спали, а один з нас уже підійшов до розбитої заклеєної папірком шибки і зтиха промовля: “Мошко, а Мошко – штері гарці”. Мошка як ошпарений зривається з ліжка, надіва патинки, вибіга з хати, ходє кругом хати, кругом сарая, шукає того, хто його будив з чотирма гарцями. А ми вже далеко одбігли од його господи, дожидаємо, поки він знов ляже. Ліг Мошка, а жінка знов його пиляє. Мошка уперто мовчить, а через півгодини

ми знов стукаємо і додаємо: “Та, Мошко, мершій бери загранишну, бо той раз, як ти виходив, ми побачили арцизників, що за нами назирали, ну й поховались поки вони пішли...”. Мошка знов устас, узувається, одчиня двері, і не вспів він узятись за клямку, як один з нас, що стояв коло дверей з великою грудкою льоду, з великою силою пустив її в двері! Жид миттю зачинивсь, хоч лід лежав уже в снігах. Один з нас побіг кругом хати, ніби тікаючи, а другий – за ним, приговорюючи: “Ах ти ж, пачкарська твоя душа! Ти думав, що я тебе не піймаю? Ти думав, що у Мошки тобі безпечно переховувать? Ось я тобі, ось я тобі!”. А нарешті, ніби піймавши пачкаря, почали вдавать як арцизник лупе його! Жидівка на цей раз вже нічого не казала Мошкові, бо боялась, шоб хто не почув. Ранком ми прийшли до Мошки, й він сам розказував нам, як якийсь з арцизників ганяв пачкаря, котрий приносив водку до нього: “Хоч я, – додав Мошка, – ніколи б не прийняв загранишної, вірте міні”.

На це раз годі з Вас, бувайте здорові, щирий до Вас, Ваш В. Кравченко».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. Од. зб. 37655. Арк. 1–8 зв. Автограф.

№ 4

1893, травня 28. Вишнівець (?).

«28.V. 1893

Не щиро, шановний земляче, робите, що не одписуєте на мої листи. Ну, та на сей раз не буду багато сваритися, а хочу Вам розказати тільки про сьогодні; більш нічого не маю казати, а про сьогодні хочу говорити: сьогодні у нас сьомий день, як люди сонця не бачили, – усе сипле чумацький дощ. Я сидю у великому палацу, де жив польський круль Михайло Вишневецький²⁸ і де родилась Марина Мнішек, звідси ж вона й узята була Отреп'євим до Москви... Може як жила тут Марина, може тоді тут було весело, а тепер, коли нема сонця то сумно сидіти: син мій, котрому півчварта²⁹ року, дереться зо мною, з матір'ю за те, що не виводять його “гуляти до палку” (у парк)...

Сидю я та й думаю – от міні й гроші дають з казни, а я кисну отут у хаті, кисну, а не їду туди, де долг мій мене кличе, де я повинен

²⁸ Михайло (Міхал) Тома Корибут Вишневецький (1640–1673) – король Польщі, Великий князь Литовський, Великий князь Руський, правитель Речі Посполитої обох народів від 1669 р.

²⁹ Три з половиною роки.

зараз бути, бо сором дурно гроші брати... О, тепер я неодмінно поїду по постах – буду повірять стражу, бо, певне, “чини стражи”, не маючи “достодолжного надзора”, геть чисто пороспускалися – сплять собі під дощик, як бабаки... О, ні, поїду, рознесу, підгоню! Хай знають, що їх начальство не спить, що воно і в таку грязь поїде, що йому дощ той зовсім не такий страшний, як вони думають... Ну, а після того – бачитимуть «чини стражи», що начальство щире, ну й собі зробиляться щирішими... Особливе тра буде повірити той пост що в Шилах³⁰ – там два хлопці – Цимбалюк та Гладун, нічого собі, файні хлопці, а от новий Пилипенко, той дуже розумний – той, певне, нікого не слуха, певне, пана вдає з себе! О, я їх!.. І я аж облизуюсь від того, як я буду їх усіх розносити. Особливе старшого об’їздчика Ф. тра рознести, бо він, певне, давно був на постах; ну я спитаюсь спершу у Шилах – чи був старший? Ну, звичайно, не був. От тоді-то як я приїду до нього, до Колодного, ну, хай ховається!... Отак собі міркую, та складаюсь помаленьку...

“– Та ти, серце, Васю, бери кавказьку бурку, зодягни поверх пальта, то все тобі тепліш буде. Правда, у тебе пальто тепле, ну, а все краще, як буде тепліше. Надінь дві сорочки на себе, надінь дві пари шкарпеток... Та візьми, не забудь, і відлогу – все краще, як голова вкрита...”

“– А ти, серце, Ліпо, не забудь дати кілька кусочків цукру, та ще до купи полож з п’ятеро горіхів. Як їхатиму мимо хати Григорієвих небожат (Григорій – мій фурман), а вони здалеку, почувши дзвінка, біжать проти нас; особливо одна з них, маленька білобрисенька дівчинка, котра, здається нічого й не робе, а так і сидить під хатою вартую (!), щоб учути дзвінка. Я здалеку бачу, як вона, почувши «калакола», несамовито стука у вікно і кричить що є сили:

– Мамо, мамо, їдуть! – Підхоплює у руки спідничку і що є духу біжить до нас. У остатнє, як я проїздив, – у мене нічого не було дати дітям, я й пообіцяв – буду їхати удруге, то привезу”.

– Гляди ж, ку, обертаючись до хурмана, як коли виїздитемеш з дому, то нагадай мені про небожат, а вже там я знатиму, що взять для них. І от тепер, Грицько хоч і не нагадував мені, а проте я сам згадав.

Жінка усе посклала, як я просив, але перед самим виїздом я щось захапавсь, якось ненароком положив гостинці на столі,

³⁰ Село Шили розташоване у Збаразькому р-ні Тернопільської обл. Розташоване на р. Самчик.

там поцілувався з жінкою, з сином (бо без цього не буває), скочив на бричку і поїхав, забувши гостинці. Хоч, правда, теє помітив я не хутко.

Поки переїдеш Нове місто, там греблю, а там поки вилізеш на гору по такому болоту як тепер, то така тебе нудота візьме, що хай йому аби що... Досадно сидіти одному мовчки, та я, здається, й не витримав би довго, щоб не заговорити, бо така вже в мене звичайність, що не можу сидіти, одкопилівши губу, коли бачу, що хурман сидить на козлах. Правда, з хурманом що можна було, ми все поперебалакували: він має будувать хату – про хату балакали; зимою не хватило коровам сіна – за сіно Грицько чимало таки заплатив – за оден пастрямочок, що його й на місяць не хватило на пару ялівок, заплатив шість рублів! Ну, тут прираяв я йому мішанини, або конюшини насіять.

– Е, ні, конюшину у нас спасуть, бо мужик баче, що то лобода, а не хліб сьватий, ну й поспасують. Він, мужик себто, знає, що конюшина не його, ну а проте спасе, а вже коли я посію мішанину, то, певне, вже ніхто не троне, бо бачитиме, що то пашня, ну й бо-ятиметься Бога... Ну, так я кажу, що про всі такі речі ми вже давно перебалакали з Грицьком, і вже давно Грицько посіяв мішанину, так що та мішанина і землю вкрила; а сьогодні ми переливали з пустого в порожнє:

– А що, – питаю, – Грицько, буде сьогодні сонце, чи ні?

– Хто його знайть.

– Ну бо, скажи, чи хоч кужілочку од сонця побачимо сьогодні?

– Якби я був Бог, ну то я б сказав, а так же як я можу сказати? – одказує Гриць.

– Ну, знаєш що, коли сьогодні буде сонце, чи то пак, коли ми з тобою сьогодні зобачимо хоч кужілочку од сонця, то вже тоді я тебе в спину наб'ю, – жартую я.

– Е, пане, коли так, то я вам скажу, же буде сьогодні сонце!...

– Ні, ні, ти ку, казав, що не буде сьогодні сонця... І так ми суперечились собі, доки не вибрались на гору. На горі, де скрізь була пашня, Грицько показав пужальном і на свою, додавши:

– Ото, бачте, пане, в долині, за ліском моє жито: як я був коло нього неділь тому зо дві, то воно було погане – повимокало.

– Ну, – кажу, – то було два тижні тому, а тепер, хвалити Бога, зовсім то друге – нема чого тобі журитися, бо певне не гірше як у других. Грицько знов придивився на своє жито й уже трохи спокійніше додав:

– А воно таки й справді, моє жито, так як подивитись на нього здалеку, то ніби й нічого собі.

– Та фayne, фayne, – закінчив я весело, щоб розвеселити свого Грицька.

Тут дощ почав накрапати, а нарешті полив як із відра. Тут я згадав жінку, згадав відлогу і натяг її на голову...

Ось Вам ліс той, що належить до казни, ліс цілий, файний, що не дуб, то царьом дивиться. Через дві верстви – скарбовий ліс... Але не хочу я говорити Вам про скарбовий ліс, бо німота його вирубана на двадцять верст навколо Вишнівця... Були часи, що німота (?) у добрих господарів закупила столітні дуби по 8 коп. за штуку! Ну та Бог з ними, не буду говорити про сее, бо зараз, од'їхавши дві верстви од зруйнованого лісу. – Решнівка³¹, де на невеличке село, що в ньому 80 дворич, 27 «хадзеїв» різночасно перебувало у острозі, бо все злодії. Перше тут було багато пачкарів, але тепер вони вже трохи поодвикали ходити за загранишною, а вже тільки самі в себе, у свого ж таки брата-мужика (ну, не без того – крадуть і в панів, а то й у добродіїв, але все не так часто) крадуть коней, женуть їх за границю, до котрої од них штері верстви. За границею коні хутко збуває з рук на руки. Маючи шмат грошей у кишени, злодій чималенько таки їх там проп'є, бо там, хвалити Бога, горілка не дорога, а ще до того й пекуча (щоб горілка скоріше вистигала з картоплі, то за границею кладуть чи азотну, чи сірну кислоту?)...

Ось Шили, в долині – церква, що видно трохи далі, стоїть на кам'яній горі. Посеред села панський будинок. Пан – сам «предсідатель» (предводитель дворян да старший з мирових пострадників(?) – він же), що жінку свою прогнав, має якусь собі пані, котра перш жила з другим, та набрала чималу силу грошей (це так кажуть, а сам я не знаю), має сина. Але що таке за син у нашого предсідателя, то я, скажу по правді, не знаю. Правда, бачив раз у вічі, як стояв він коло кузні, щось лагодив. Але я тільки те й бачив, що в його на голові картуз, які носять студенти з університету, та ще бачив те, що йому на погляд не збільш як 20 літ... Предсідателя я в вічі ніколи не бачив, а чуть – не мало наслухавсь і коли бере поштових, то тра, щоб йому дали тройку, він «заплатит» за пару, візьме четверик – заплаче за тройку.

³¹ Село Решнівка у Збарзькій міській громаді Тернопільського р-ну Тернопільської обл.

Позаторік був голод у східній Москівщині (!), у нас по волостях позичали хліб на голодних. Прийшлося до оддачі, кажуть – візьміть грішми, по тій самій ціні, яку у вас на Волині. Ми трохи більше запросили (звичайно прибавили не більше гривеника), нам заплатили. Але грошей не положиш у «гамазин». Ну, нам предсідатель і каже: “Давайте, люде добрі, мені гроші, а я вам за них хліба насиплю”. Люди подякували, бо ото в них буде скарбове зерно. Забрав пан гроші, насипав зерна, а мужики й чухаються – “Чи не дурні ми? Адже тепер зерно далеко тоньше (дешевше), ніж з нас узяв предсідатель – копієк на двадцять дешевше! І чом ми не поторгувались з ним? А то, дурні, зраділи, що одразу буде насипано, а за ті самі гроші ми ще щось зробили б...”

О, наш предсідатель дуже фаний господарь. Ноччу хлопці повиводять пасти скот, ну, звичайно, поспляться, а наш предсідатель знає, де раки зимують, – засвічує ліхтаря, сіда верхи, ліхтаря прив’язав до ноги і пішов собі на поле, і вже скрізь, де людська худобина хоч тільки трішечки підійшла до його пашні, то він заверта до себе в двір. За ніч поназганя кілка десять і лує «за потраву» те, що йому згадається, бо для нього закон не писаний... О, для нього закон не писаний. Це й я знаю, бо коли їдеш панською цариною, то шляхи такі поробив, що коли хто-небудь їде тобі насупротив, то не думай, не гадай собі розминутися, а бери випрягай коня з переда, а запрягай ззаду – їдь хто-небудь з двох назад, то розминесся...

Хоч таки правду сказати – я заспівав про Хому, а на Ярему звернув. Казав, що буду говорити Вам тільки про сьогодні, а я завів біси батька зна на що звернув. Та бо вже ось вийшов з хати Цимбалюк, знак на ньому, шаблюка при ньому. Цимбалюк приложив руку під козирьок, жамкотить, облизується і вже готується слини ковтати. Але я нарочито не балакаю, а тільки дивлюсь на нього – хай, думаю, більше часу подержить свої слини у роті. Ц[имбалюк] мовчить і, бачу я, зазирає міні в вічі, щоб одгадати, чи сердитий я сьогодні, чи не дуже? Я раптово питаю:

– А поїмки є?

– Нікак нет, ваше в...., ожидаім.

– А коли ж ви діждетесь?

– Не могу знать, в. в. Ми стараімся, ми целу ноч сидели, промоклі до тово, што нічого сухого на нас не осталося... Я вже не замічаю того, як Ц[имбалюк] ковтає слини, мені вже не до того, я вже не могу бути тим грізним, яким був дома. А Ц[имбалюк] усе каже, каже і каже... І мені не віриться, що вже він може “спати як бабак”...

– Пішли ми сеї ночі, був донос, що підуть вербовецькі³² за загранишною, бо у Юзька завтра зводини. Гладун та Пилипенко сіли під лісом, а я сів у полі межі Шилами й Лопушним³³. Ну, вже на моє счастья сьогодні дощ цілу ніч не на краплиночку не переставав – ніби він мене одного залить так збирався. А я сижу, закрившись буркою, та й думаю: – ну мужики йдуть на легкі, вони прудкі, їх не догониш аби як, приготовлюсь і я. Скинув чоботи, скинув свого пальта, настороживсь, дожидаю... То спочатку було трохи й змерз, а тут нічого – бурка курінем стала, надихав – зогрівся... Уже от-от носом клюну, але ні, не дамся, не дамсь... І так я не давався аж до білого дня, а воно й не пройшов ніхто. І досадно міні стало, бо вже я знов згадав про тее, що під буркою хоч з вечора і тепло було, а проте ноги мої окоченіли, а під утро, коли подув північний вітрець, то та сирість, що була в бурці і під буркою стала в'їдатись у моє тіло і я дарма, зовсім таки дарма протрусився, так що й тепер не одійшов...

– Ну, що ж, – заспокоюю я, – може й не дарма, що се пачкарі, довідавшись, що ви сидите, й не пішли за грязницю, а це вже велика користь для діла, для служби. Ц[имбалюк] спохватився і згодився зо мною.

– Точно так, в. в... Я пригадав, що у Ц[имбалюка] катар у животі.

– А ви, глядіть, – кажу, – бережіть свого живота, бо щоб не застудили. Хотілось би мені якось приласкати його, й кажу далі:

– А таки дуже мокро було під буркою?

– О, не дай Бог! Ми всі зібралися після засядки, почали балакати, згадувати про цю анахтемську ніч, і кожен хотів, щоб у нього був непромокаїмий плащ, та на безголов'я наше, не знаймо де їх доп'яти? Я заспокоїв, що можна буде виписати для тих, що захотят.

– Тепер ось узять чоботи..., – почав Ц[имбалюк]. Але про чоботи він так багато говорив, говорив про те, як зробить, щоб вони не пускали води... Говорив, як мазь ту робить, що на квартиру льняної олії тра 30 золотників віску, стіки ж жиру і т. і... Та все ковтав слину, закривав очі, як той півень, що збирається заспівати, потріпавши крилами на плиту... Але я його вже не слухав.

– А де Гладун, що робе Пелипенко?

– Сплять, – одказав той, – може, в. в., прикажете побудить?

³² Жителі села Вербовець. Вербовець – село в Лановецькій міській громаді Кременецького р-ну Тернопільської обл.

³³ Лопушне – село Лановецького р-ну Тернопільської обл.

– Хай сплять, – одказав я, махнувши рукою.

– А старший об’їздчик давно був у вас?

– Учорась. – От тобі й розніс! – подумав я.

– Поганяй, Грицько, прямо до Колодного³⁴, до старшого.

Один яр, другий – Шилів не видно, тільки розкішне жито по обидва боки над шляхом та геть одсторонь ліс зеленіє, а он збоку гречка, що саме файно землю вкрила. А ось і Шимківці³⁵, що стоять над самим кордоном, а ось те саме жито, що ми з Грицьком завжди радіємо, коли під’їжджаємо до нього, бо такого розкішного жита на ті сто верст, де ми щотижня їздимо з Грицьком, ніде не бачили – воно ще не красувалось, а вже мало не закриє чоловіка.

– Що ж то далі буде з нього? – питаю я у Грицька.

– А те, пане, буде, що теперенька дощі, а воно високе та занадто густе, ну й виляже.

– А щоб тебе курка вбрикнула! Не кажи того... І я з острахом позираю на наше любе жито... Нічого, файне. О, хвала Богу!

– От ти й збрехав, Грицько.

– Ба ні, не збрехав, а подивіться туди у долину – бачте як вилягло. – Глянув я і побачив, що частина жита вилягла, бо вже занадто намокло за 7 день. Я одвертаю свій вид на бік, щоб не бачить попсованого жита, бо чую, як усе нутро в мені перевертається з жалю.

– Та ви, пане, на те не дивіться, мо воно повилягло, воно ще встане, коб но Бог дав сонце – заспокоює мене Грицько.

Шимківці – самі пачкарі. Над шляхом сидить жид, котрий перш пачкував, шинкував і... крав. Тепер робе “сир гаванський” – купує у грапа (графа. – *I. T.*) Грохольського молоко і робе “сир гаванський”, а часом торгує горілкою, але без патента, нишком. Ви-мінює у людей на горілку яйця; буває за гряницею і звідти теж пачкує, тільки сам не возе й не носе, бо “висилки бутиця”.

Од Шимківець пішла зовсім проста дорога, вже нема ні балок, ні бугрів аж до самого Колодного.

2 верстви од Шимківець – ліворуч Бабії – хутирок з десяти хатин – усі пачкарі, і межі ними один, що в нас доносчиком, – Стецько. Праворуч – ліс грапа Грохольського... Але про грапа колись мо вдруге, бо він великий пан, про нього тра буде писать, яко про

³⁴ Колодне – село Тернопільського р-ну Тернопільської обл. Нині центр сільської ради.

³⁵ Шимківці – село у Збарязькому р-ні Тернопільської обл. Розташоване на р. Гнізна.

пана, а тепер я згадав, що недалеко Колодне, тут Грицькові небожата – я схопився за кишеню, а в кишені нічого нема: чом же я їх у кишеню не положив? Боявся, що мулятиме, а тепер у брехунах вийдеш перед дітьми.

– Грицько, я забув гостинці!

– То нічого, ми не поїдемо туди, а поїдемо инчою гулицею. – Я аж зрадив, що Грицько так хутко визволив мене з брехунів, і вже й не помітив, як і під'їхали до старшого об'їздчика Ф., котрий, почувши дзвінка, зараз же вискочив на двір.

– А що це вас не видно? Уже, хвалити Бога, другий тиждень, як я не бачив Вас, а Ви й досі не навідались до Вишнівця, – сказав я докірливо до нього.

– Та я, право, не знав, що ви хтіли мене бачити, я тільки вам, – каже він, – дивуюсь, чого вам їздити по такому болоту?

– Як то чого? Як не знаєте? Я сидітиму – ви сидітимете, ви сидітимете – й уся стража сидітиме.

– Ну? Де ж там? Я зовсім не сиджу.

– Та я не хочу цим неодмінно сказати, що ви й справді сидите, але я хочу сказати, що так справді буває.

– Може де й буває, а у мене ні, – відповів той образливо. У мене от мої, колоденський об'їздчик Зелений та стражник Млій, то оце тільки що повертались з засядки, а тепер, певне, вже пішли до Гніздичного³⁶, бо таки якось недоладно скомпонований пост.

– Ну, вже почали. І чого таки він недоладно скомпанований?

– А отак, знаєте, як буває, що пару коней запряжеш у бричку, а вони один у один бік, а другий у другий, а щоб прямо пішли, то й не покладай.

– А мені здається, що Ви прямо до них в'яжетесь.

– О ні, цього не кажіть! Я не з таких, щоб в'язався. А так прямо кажу, що вони не паристі.

– Ну, то розкажіть же мені, які ж то бувають паристі – вони ж, здається, не сваряться?

– Та що з того, що не сваряться, – хай краще сваряться та діло роблять.

– То я їх розгоню, попереволю у друге місце.

– То других буде шкода, бо переганять кого-небудь з одного місця на друге, це сама гірша кара для людей бідних, бо прямо б'єш по кишені, а в кожного з них є діти...

³⁶ Гніздичне – село Тернопільського р-ні Тернопільської обл.

– Ну, то хоч скажіть же мені, чим вони не паристі? Той довго крутив, а нарешті розказав докладно:

– У Сірка шестеро дітей, а сьоме хутко буде – жінка його живе у Крем'янці³⁷, там діти вчаться, а сам Сірко живе тут. Він достає жалування 41 руб., з котрого віддає жінці 30, долгу плате 5 руб., а собі й на коня залишає 6 карбованців на місяць! Другий його товариш, Здоровий, – має шмат грошей, але за шеляг він повіситься. Тепер і скажіть ви мені, що вони повинні робити? А самі знаєте, що поїмки не буде без доносчика, а доносчик дарма не скаже, доносчикові тра добре заплатити, то матимеш поїмку. А які у них доносчики, коли той не має, а той – не дає? А перше, як там сидів, хоч і п'яниця правда, Сашко Снігурь, то там і поїмки були – Снігурь не жалів дати доносчику і п'ять рублів, коли доносчик справедливий. Ну, кажу, у нього й були поїмки...

– А ви давно бачили Сірка? – питаю.

– Та вже тижнів зо два, то він до жінки їздив, а то приїхав, я був і не застав – він у засядку пішов.

– Вам тра було викликать його до себе, тра було роспекти, то може б що й було. Да, а ви казали йому, щоб він, коли бува у городі, не носив штатської одежі?

– Ні, не казав, бо кажу ж, що не бачив. А сьогодні оце посилав уже до них Зеленого та Млія. Правда, Зелений жалівся, що йому нема в що одягнутись, а проте міні ж яке діло, каже, що уся одежа мокра. А в мене ку, хіба суха одежа, нате, подівіться – на печі сохла, а мокра. – Мокрою одежою хотів мене розжалобить, коли вона у кожного з нас не суха... Пішов Зелений, хай потягне Сірка та Здорового – хай і вони помокнуть...

І я думаю собі – як це я сьогодні проберу Сірка та Здорового – знатимуть вони, пам'ятатимуть! Не забуду я Сіркові й того, як він у Крем'янці ходив по місту у штацькому! О, задам я йому! Од Колодного до Гніздичного сім верст: по дорозі пост – квартира Зеленого. Завернули до Зеленого, Ф. питає (зо мною поїхав і Ф.) у сина З[еленого]:

– Волько*, а що тятка дома?

– Нетуті.

– Ну, певне поїхав у Гніздичне, – сказав Ф. – Поїхав до Сірка до того, що не раз каже: «Я за словом у карман не полізу»... Я бачу, що Ф. уже думає, що настрочив таки добре мене проти Сірка. Я

³⁷ Місто Кременець у Тернопільській обл.

* Волько – Володимир (В. Кравченко).

помічаю й те, що йому хочеться ще більше передо мною обвинуватити його. Ф. мені стає противний, я не витримую і з злістю кажу:

– Та годі вже вам вернути на нього, я й сам його добре знаю, тільки ж і вигнати його не можна, самі знаєте, що семеро дітей має... Ф. трохи засоромився і вже сидів мовчки, як на гарячих вугіллях. Нарешті, щоб підобритись до мене, він уже почав підходити з другого боку:

– А знайте, от у 7-му участку є такий старший об'їздчик, Криж, що він ніколи не повіря стражі? Я тим часом мовчу уперто. Ф. тоді переходить на друге:

– Там же є другий об'їздчик, такий звать його NN, то усе, щоб не вийшло у стражі, він зараз же докладненько виказує смотрителю стражі, і через те там життя “чини стражи” не мають – там щоразу дознання, розслідування бувають... А в нас ще, хвала Богу ні, у нас не так... Мене ще більша злість бере, але я уперто мовчу, я дивлюсь на цю гору, у Колодному, де покопані шанці і де, як кажуть, Богдан Хмельницький стояв з кримським ханом перед тим, як іти на Збараж. Од Колодного до Збаражу 7 верст, звідси видні гори, що здалеку маячать, як ворота, – то ворота Богдана, ними він вів своє військо під Збараж...

Ось було сахарня – та прогоріла за один рік. Тепер купили її жиди на кирпич й уже розібрали, а земля досталась волосному писарю і, кажуть, так ловко достались йому 28 десятини умісті з великою будівлею, де жив дерехтор (директор. – *І. Т.*) сахарні, що заплатив він не більше, як 200 або триста рублів! А один дом варт 3 тисячі! А все досталось через те, що він зумів як слід діло повісти, зумів якісь документи для жидів дістати... Ну, того я достоту не знаю, як воно йому дісталося, і не хочу знати. Я тільки на нього гнівний за те, що ні разу не злапав, бо частенько таки він бува за кордоном і возе звідти венгерське и продає по панах. Ну, та се таке діло, що коли не тепер, а в четвер, а все піймаємо того писаря, вже він од нас не втіче! Тут шлях ділиться на двоє, тут і дві туполі, з котрих на одній колись повісився чоловік, а недавно та їхав урядник з Болізуб³⁸ (село над кордоном) і каже до хурмана: «Устань, поправ віжки». Хурман устав, а пан по конях, та одбіг кілка гоней³⁹

³⁸ Нині село Болязуби в Збараській міській громаді Тернопільського р-ну Тернопільської обл.

³⁹ Гони – українська старовинна міра довжини. До XIX ст. в побуті використовувалася гона чи гони. Розрізняли великі («добрі») гони – 120 сажень, середні гони – 80 сажень, малі гони – 60 сажень.

та кричить:– «Дивись, дивись, он мертвяк женеться, віселник женеться!». Хурман несамовито закричав од жаху (бо була темна ніч) і що було сили побіг доганяє пана – урядника! І хоч пан усе бив по конях, жартував, тікав, але той з плачем ускочив у віз, і вже як не піддурював його урядник, він не вставав більше, щоб поправить віжки...

Бричка стала йти тихіше, Грицько обкрутив її і став біля пошта, біля Сіркової квартири. Чотири чоловіка «чинов стражи» сиділо у хаті, їли картоплю, а почувши калакола, повискакували. А Сірко, яко господарь і прудчіший, миттю одчинив сінешні двері, хатні... Я робив так, щоб нікому не дивитися у вічі, показував себе вельми суворим.

– Зачиніть хатні двері, – сказав я до Сірка, бо побачив, що бабуся й дівтора Сіркового господаря зазирають у хату. Сірко миттю зачинив двері, і всі чотири чоловіка повитягувались у струночку.

– А ви були у Крем’янці і ходили там у штацькому? – заговорив я до Сірка, не дивлячись йому у вічі.

– Нікак нет, ваше в..., у мене нема чистого чого надіть, щоб вийти між люди, ну, я, правда, надів поверх хворменної одежи оце пальтишечко, бо, їй же Богу, сором грязно ходити... – Міні самому теж трохи стало сором, а проте я все таки хочу бути грізним і кажу:

– А у вас поїмок усе таки нема? Знаю, що тут винен старший пан Ф., бо він за вами не дивиться, але я прошу його звернуть на сее свою увагу. Тут Ф. витягнувся, приложивши руку до козирька, а я, обертаючись до Сірка та до Здорового, говорив докірливо:

– Що ж у вас і не буде файних поїмок, та що файних, аби яких не буде, а не буде через те, що ви не платите доносчику. Тут як був Снігурь, то ні в кого не було поїмок, а у Снігуря щоразу, бо він не жалував на доносчика.

– Ваше в..., позвольте вам доложить – почав Сірко.

– Я не дозволю вам докладувать, бо ви за словом до кишені не полізете, – шпигонув я його. І я бачив, як вид його якийсь болізний усміх переривив, але він замовк. – Я не кажу, що неодмінно ви повинні платити гроші за донос, я кажу, що ви з себе панів удаєте, що ви не вмієте з людьми жити по людські. Адже єсть такі об’їздки, що вони нічого не платять, але вони уміють з людьми балакати, уміють як слід вести себе: одному листа напише до москаля-сина, другому щось прочитає, третьому щось так прирає – у хазяйстві порадить і дивися – до нього самі доносчики йдуть, самі

десь беруться... І багато, багато деяких докірливих речей говорив я їм так, що Зелений, почувши од мене такі речі, не витримав, почав плаксивим голосом:

– Ваше в..., ви подвіться на нашу одержу – я не нарощне її намочив у воді... Ми стараїмось, – сказав він, збираючись розплакаться.

– Я про вас нічого не кажу, ви робите, – сказав я, – я кажу про гніздичських.

– Ваше в..., – почав знов чуть не вчетверте Сірко, – хіба ми не стараємось? – Я дав йому казати.

– Ми от і вчора дали доносчику три з половиною... Спитайте хоч у мого товариша, Здорового. І доносчик у нас належний, і з людьми ми живемо лагідно, і дадуть вони коли знати, але тоді, як ми самі вже добре знаємо, що горілка є. Той не доносчик, котрий сам не йде за гряницю, бо раз пачкарі принесли горілку, то вже все село знає, що ходили. А то доносчик, котрий власнимим очима бачив, хто пішов за гряницю, бачив там пачкарів, балакав з ними, довідався, якими вони шляхами йтимуть. Ну, шо ж тепер ніхто не несе, через те й нам доносчик не дає знати... А тепер і те візьміть – у Гніздичному дві корчми, горілка дешева, бо шинкарі аж морди б'ють один одному, пускають тоньше ніж за гряницю аби напакостить самим собі, ну, нам і на руку ковінька, ми за своє село певні, тут ніхто не піде. У Роківці Великому⁴⁰ – там коршму тримає сам староста сельський, він не пусте своїх за гряницю. У Чеснівському Роківці⁴¹ ніколи не було пачкової, а ми дивимось за Малим – там у першого пачкаря – Данилка мають бути хрестини, він колись оце збирається по загранишну...

– А тепер у вас є яка звістка про те, щоб хто йшов за гряницю? Бо як же ви підете та й будете сидіть?

– А так і будемо сидіть, бо куди йдуть раківецькі – ті шляхи нам відомі...

– А все ж таки, – кажу, – кепсько, що ви не знаєте, чи піде хто сьогодні за гряницю, бо й мені ж шкода вас, – сказав я, дивлячись уже Сіркові у вічи.

⁴⁰ Раковець – село Вишнівецької селищної громади Кременецького р-ну Тернопільської обл. До 1964 р. називалося Великий Раковець. Утворене шляхом злиття двох сіл – Великий Раковець і Малий Раковець.

⁴¹ Чеснівський Раковець – село у Збаразькій міській громаді Тернопільського р-ну Тернопільської обл.

– Чого б ми й хотіли, в. в., якби знали, коли ж іменно вони підуть, о, тоді б ми не мерзли, не мокли, ми б їх неодмінно вишукали. А те ж, кажу, горе, що ми не знаємо, коли йтимуть, тепер, кажуть, наші пачкарі сидять за границею, у гуральні, мучать нас, водять, думають, що ми нічого не розуміємо. Ми дві ночі сиділи, ще не спали й сьогодні і оце знов ідем...

Подивися я у вічі Сірку, Здоровому, що стояв переляканий і зобіджений на дверях, глянув на Зеленого, на Млія – у всіх були збільшені очі, з великими морщинами навколо очей і синіми великими мішками під самими очима. Чоботи, одежа – обляпана мокрою грязюкою, а чуби мокрі од поту. Видно було, що люди хотіли працювати, і працювали, і напрацювались до такого, що вже час би, давно час їм одпочити, а проте вони й не думали оддыхать, бо самі добре знають, що тільки тепер і ловити пачкарів... Я вже став, як то кажуть, затерать свій поганий замір розносить, бо мені було сором, сором за самого себе, сором за те, як я ще з дому щиро збирався сваритись, підганять “чинів стражи к достодолжному їх исполнению своїх службових обов’язків”... Якомога хутче ускочив я у свою бричку, за мною сів і пан Ф., я хотів крикнуть на Грицька – “Їдь!”, як до мене підійшов Сірко, нахилився до брички і промовив зтиха, ніби соромлячись передо мною, щоб я не дуже гнівався на нього за те, що він мало доносчику плате, бо гроші біси батька зна куди діва:

– Ваше в..., як будете у Крем’янцю, там скажіть вашому хурману, він знайде мою жінку, а ви дасте їй з мого жалування 30 руб., бо тепер їй тра багато грошей – саме экзамены, там расход... на репетиторів, – додав він, опустивши очі до долу... Грицько сіпнув віжками, і коні пішли, а там... Ми скоро вже не бачили ні Сірка, ні Здорового, бо ми їхали до дому у теплу хату, де жінка чекала мене з вечерею.

30.V.1893 р. Після цього можна вже сказати, що й по всьому, але ж я одразу не став дома, до дому ще оставалось 15 верст, і я не теряв дарма часу – я заїхав до коршми, до цього найкращого свого приятеля, розпитав, чи ніщо не мішає йому торгувать, чи не воде (?) йому загранишна? Діло було у тому селі, де шинок тримає сам сільський староста, він докладненько виявив, хто й коли ходив і хто навіть думав коли-небудь піти за загранишною...

Ось тобі панський будинок – живе той пан, що колись був помічником справнка, а за щось занадто великого хапанця узяв, ну

його й вигнали. Недавно він зайняв попівський скот за потраву. Він розлютувався, доніс на нього, що він цей помічник справника штундист і соціаліст!. Тепер слідство.

А ось попова хата, клуні, стайні – усе обідране, обшарпане, на хаті глина пообвалювалась, стріха продерта...

– Чого це, – питаю у Грицька, – цей батюшка обшарпано живе, невже він бідний?

– Де там, він з живого й з мертвого здере, а хати не поправе – хоче, щоб казна поправляла, а сам живе у ній 13 літ.

– Ну то що, то ж те винна казна, поправить, – кажу.

– А як же вона, барин, поправе, коли 1000 руб. на всю губернію одпускає. А ви от що скажіть, – чом сам батюшка не поправе?

– А, так, так – додав Ф.,– оцей батюшка не бідний, він міг би й сам би це зробить, бо обдурює людей добре. Продав якось він жидові пшеницю, узяв половину грошей, а тоді порвав контракт, та й каже жидові: «Я тобі не продавав нічого». А жид:

– Ну, то, батюшка, я на вас знайду розправу.

– Ну, то я, – каже, – тільки так, пожартував.

– А якби ви знали, барин, – сказав мені Грицько, – як він файно, цей батюшка, у карти грає.

– Як же він грає?

– А так: поїхав я до Крем'янця, зустрічає мене Гринько, наш таки ямщик, та й каже: Ти б таки заїхав та взяв гонтовецького батюшку. Отут, – каже, – у номері. Я зайшов, бачу, батюшка виглядає з дверей заспаний, але я питаю:

– Може, батюшка, поїдем до дому?

– Е, брат, нет, не паєдїм, бо я сьої ночі проїграв сто п'ятдесят рублей, а вже на ету хочу вернуть назад.

– А як іще, батюшка, програєте, то що буде?

– Ну, тода уже так і паєду домої!

Якось познайомився з цим самим батюшкою у мирового – я ходив слухать, бо було цікаве діло – один з наших містечкових панів, посварився з другим і сказав на нього, що ніби то його гонтовецький батюшка зїздив по пиці за те, що він шахрував у картах (не наш пан шахрував, а той, кого побили). Батюшка великий, пухкий – короткошій, маленькі, сірі, вилуплені очі бігають і не дивляться Вам прямо у ваші вічі, а все ненароком осклизуються. Борідка сивенька, маленька, а пика червона, як у дівчини, – трохи не лусне. Я згадав, що колись одна моя знайома казала мені за цього,

що от, як будете там-то, поклоніться отцю N, він мій родич. Я передав про це батьощі, а той мене запросив:

– Ви коли-небудь як їхатимете через моє село, то беріть побільше загранишної, вип'ємо в мене, а вже я найду чим закусить – і зареготався батьюшка.

– Та я, не вам кажучи, не п'ю.

– Та то нічого, що ви не п'єте, ми й без вас вип'ємо, – сказав батьюшка і знов зареготавсь. Бо йому здавалось, що він щось занадто кумедне сказав.

– Воно вже так буває, що може чоловік і не такий поганий, а вже як почнуть про нього плести усяку нісенітницю, то він і справді вийде поганим. Тепер же, їдучи пуз батьюшкову хату, я ніби бачу його не тут, а у Вишнівці, як на Великдень він виходив з двору од отця благочинного, побачивши батьюшку, а той мене, ми здалеку любенько знімали кілька раз шапки. Та все низенько кланялись, наче рідні брати, а підійшовши до батьюшчиного воза, поздоровкавшись з ним за руку, я спитав:

– А що, добродзію, чи смашний загранишний ром?

– Який ром? – спитав той образливо.

– Ну, добре, слухайте, я вам, добродзію, розкажу: «Нас ходило за границю двох, принесли тіки два гарці рому – одного тут же занесли до добродзія, бо просив, а другого, тут же, коло його двору зібрались люде і ми випили».

– Відкіля ж ви цеє знаєте? – уже здивовано запитав батьюшка.

– А відтіля, що коли ви хочете, то я знатиму, що ви завтра обідатимете. Тоді панотець почав уже:

– Та, знаєте, ото уперше зроду було таке, що мені принесли – тільки ж і невірний ром! Хай йому аби що – тепер ніколи не питиму загранишного рому... Скажіть мені, чого він такий невірний? – запитав панотець улесливо. Я почав ростолковувать йому.

– Скажіть, Бога ради, а я й не знав, чого він такий невірний! Не буду, не буду більше брать, хай йому аби що.

– То-то, глядіть, не беріть, а то вам таки й не пристало.

– А таки й правда, – згодився той, – зараз же тільки скажіть ви мені – чом же ви в мене не забрали його, чом не витрусили?

– Та я, панотче, пожалів вас, бо самі здорові, знаєте, щоб вам було, якби таки вас піймали.

– А таки й так. – Хоч я збрехав, я не через те не забрав рому, що пожалкував, а через те, що сам панотець довідався про те, що вже

нам відомо, що в його є загранишний ром і попереховував його та пороздавав. Проте все ж таки ми з паном добродзієм осталися великими приятелями, він трохи не цілував мене і все запрошував до себе, коли їхатиму мимо і вже тепер не казав, щоб їхать до нього з загранишною, котру він п'є. Розпрощавшись з ним, він довго привітненько знімав капелюха та все кланявся до мене. Тому, ідучи пуз батюшків двір, я зовсім не мав охоти завертатись до нього, а поїхав мерщій до дому.

Колись я Вам, добродію, писав про Сидора, що ніс одкушений, – оце днів зо три тому у нього жид оставив кільканадцять кіп яєць, що мав їх Сидір везти до Радивилова⁴², але ноччу хтось (кажуть люди, то син Сидора) украв 24 копи тих яєць... Правда, горе, шкода й Вам тих яєць? А мені – ні, не шкода, бо Ридомль⁴³ це не таке село як Решнівка, у Решнівці 27 злодіїв, а тут усе село. Ридомльського злодія пізнаєш за верству – чорна овечача шапка, а саме на лобі з білої овечки є уставлене клинчасте тавро – і це – хрант-джигун.

1.VI.1893 Знаю і добре пам'ятаю, що Ви просили мене написати Вам дещо про князя К., але я з ним тільки й балакав, що один раз, а те, що люди кажуть, які чутки про нього ходять, я колись напишу инчим часом, а тепер, вибачайте, годі з Вас, бо й так мабуть остогид Вам своїми довжелезним листом. Коли до вподоби Вам мої теревені, то скажіть, ще децицю напишу. А тепер бажаю вам 30 літ прожити не один раз, як каже добродій Огоновський⁴⁴, а трижди тридцять. Чи Ви ж думаєте, що-небудь про Трохима написати сього року у “Зорі”, чи крім невеличкої замітки того ж таки д. Огоновського більш нічого не буде? Цікавлюсь знати про сее, бо ті видання Трохимових творів, що тепер дрюкуються у Львові, не попадуть до нас. Оце збираюсь колись хоч на один день поїхати до Галичини – у Броди.

Щирий до Вас Ваш В. Кравченко. Адреса: До Вишнівця».

ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 37654. Арк. 1–9 зв. Автограф.

⁴² Радивилів – містечко, центр Радивилівської міської територіальної громади.

⁴³ Нині село Ридомиль у Почаївській міській громаді Кременецького р-ну Тернопільської обл.

⁴⁴ Огоновський Омелян Михайлович (1833–1894) – український учений-філолог і громадський діяч. Доктор філософії (1865), член-кореспондент Польської академії знань (з 1881 р.).

Список використаних джерел 377

1. Качкан В. А. Прийде сівач – і запишніють сходи // Українське народознавство в іменах. Київ : «Либідь», 1994. С. 178–187.
2. Костриця М. Ю., Мокрицький Г. П. Народознавець і ворог народу // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). Київ : «Рідний край», 1991. С. 84–93.
3. Малюк М. Василь Кравченко. Спроба життєпису // Україна. Наука і культура. 1991. Вип. 25. С. 183–190.
4. Скрипник Г. Етнографічна діяльність Василя Кравченка // Народна творчість та етнографія. 2002. № 5–6. С. 20–30.
5. Василь Кравченко Зібрання творів. Етнографічна спадщина Василя Кравченка / за ред. Г. Скрипник. Київ, 2007. Т. 1. 255 с.; Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини / упоряд. О. К. Рубан. Київ, 2009. Т. 2. 640 с.
6. Лобода Т. М. Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 238 с.
7. Тарасенко І. Ю. З листування Катерини Грушевської з Василем Кравченком // З любов'ю до народів. Ювілейний збірник на пошану члена-кореспондента НАН України Всеволода Івановича Наулка. З нагоди 80-річчя від дня народження. Київ, 2013. С. 289–305; Тарасенко І. Ю. Ніжинські кореспонденти В. Г. Кравченка (Спаська Є. Ю. та Спаський І. Ю.) // Часопис історико-юридичного факультету. Ніжин, 2014. Вип. 5. С. 216–240; Мицик Ю. А., Тарасенко І. Ю. Листи В. Г. Кравченка в зібранні Інституту рукописів НБУ як джерело до наукової і культурної історії Житомира // Волинь-Житомирщина. 2016. Т. 27 (На пошану професора Володимира Олеговича Єршова). С. 293–301; Мицик Ю. А., Тарасенко І. Ю. З листування Василя Кравченка і Бориса Грінченка // Київські історичні студії. 2017. № 2(5). С. 102–108.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. III. Од. зб. 37656.
9. Махобей Катерина. Контрабандний промисел у Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. Вип. 2. Ч. 2. С. 8–13.
10. ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 37656.
11. Там само. Од. зб. 40950.
12. Там само. Од. зб. № 37655.
13. Там само. Од. зб. № 37655.

Inna Tarasenko

*M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies
of National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0003-1019-9749

e-mail: innatarasenko86@gmail.com

**Daily life of peasants of Podillia border regions at end of 19th century
(according to letters of Vasyl Kravchenko to Borys Hrinchenko
from archival fonds of Institute of Manuscript
of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine)**

The goal of the work. Processing and bringing into scientific circulation part of the unpublished correspondence of the Ukrainian ethnographer, dialectologist and local historian Vasyl Kravchenko to the Ukrainian lexicographer, ethnographer and writer Borys Hrinchenko, which are stored in the Institute of Manuscript of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine and are a particularly valuable source for studying the history of Podillia of the 19th century. The use of previously unknown information for a deeper understanding of the life realities of various representatives of the rural population of Podillia. **Methodology.** In the process of conducting the research, the method of scientific heuristics, biographical, historical-logical, critical methods of studying historical sources and an anthropological approach were used, which in the complex makes it possible to illuminate the everyday life of an average Ukrainian peasant at the end of the 19th century. **Scientific novelty.** For the first time, the correspondence of two outstanding Ukrainian figures of science and culture, Vasyl Kravchenko and Borys Hrinchenko, was introduced into scientific circulation, which provide unique information about the life of peasants in the border areas of Podillia at the end of the 19th century. **Conclusions.** Since the subject of the history of everyday life is the private life of ordinary people, the conditions of work, rest, and everyday problems, and the sources are both written and oral materials, the unpublished letters of Vasyl Kravchenko to Borys Hrinchenko can be considered as a source for studying the Ukrainian village of the border regions at the end of the 19th century. Thanks to the skillful and detailed description of episodes from the lives of ordinary people, we have received unique information recorded by a contemporary on paper, which will actually be useful for understanding the standard of living and moral foundations of the society at that time and for a deeper reproduction of the historical era.

Key words: Vasyl Kravchenko, Borys Hrinchenko, Podillia, end of 19th century, letters, history of everyday life.

*Стаття підготовлена 11 травня 2023 року;
подана до друку 17 травня 2023 року.*